

**T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HASANKEYF'İN ŞEHİRCİLİK TARİHİ

**HAZIRLAYAN
Zeynep İSEN**

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM**

BATMAN 2014

YEMİN BELGESİ
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BATMAN

Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmenliğine göre hazırlamış olduğum "Hasankeyf'in Şehircilik Tarihi" adlı yüksek lisans tezinin içerdiği yenilik ve sonuçları başka bir yerden almadığımı ve bu tezi BATMAN Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü'nden başka bir bilim kuruluna akademik gaye ve unvan almak amacıyla vermediğimi beyan ederim.

19/02/2014

Zeynep İSEN

T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAY FORMU

Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM danışmanlığında, ... Zeynep İSEN ... tarafından hazırlanan bu çalışma 19.10.2014 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda **Yüksek Lisans Tezi** olarak **oybirliği** ile kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM

Başkan : Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM

Üye : Doç. Dr. Mehmet Emin İSEN

Üye : Yrd. Doç. Dr. Muammer ULUTÜRK

İmza :

İmza :

İmza :

Yukarıdaki sonucu onaylıyorum

Yrd. Doç. Dr. Muammer ULUTÜRK
Enstitü Müdür V.

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaklardan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak olarak kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

ÖZET

Hasankeyf Güneydoğu Anadolu Bölgesinde, Batman il sınırları içerisinde yer almaktadır. Hasankeyf'in tarihsel sürecine bakıldığında, üzerinde kurulduğu coğrafik yapının ve şehri adeta kuşatan Dicle Nehrinin bulunması, burada erken dönemlerden beri yerleşimin varlığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Hasankeyf Höyüğü'nün neolitik dönem özelliklerini taşıması, iç Kalede Urartu- Asur döneminden taş temellerin kalması yine Hasankeyf'in yerleşmeye müsait olmasının sonucudur. Hasankeyf adına ilk kez Asur kaynaklarında rastlanmaktadır. Daha sonra Hasankeyf, Roma-İran çatışmalarında önemli bir mücadele sahası haline gelmiş ve bu devletlerarasında sürekli el değiştirmiştir. İşte bu mücadeleler devam ederken Doğu Roma (Bizans) imparatoru II. Konstantinos (337-361) topraklarını Sasani saldırılarından korumak amacıyla burada bir kale inşa ettirmiştir. Doğu Roma İmparatorluğu için artık bir uç kalesi olan şehrin bu tarih itibariyle stratejik öneminin daha da arttığı söylenebilir.

VII. yüzyılın ilk yarısında İslâm orduları tarafından fethedilen Hasankeyf, bir süreliğine Emevi ve Abbasi valileri tarafında yönetilmiştir. Hamdani ve Mervanî hâkimiyetlerinde de yaşayan Hasankeyf, en parlak devrini Artuklu ve Eyyubi devletlerinin yönetimi altında olduğu zaman yaşamıştır. Hasankeyf, 1462 yılından itibaren yirmi yıl sürecek Akkoyunlu hâkimiyetine girmiştir. Daha sonra tekrar Eyyubi melikleri tarafından ele geçirilen şehir üzerinde bu sefer Safeviler'in ve Osmanlıların nüfuzunu artırma çabası başlamıştır. Nihayetinde ise 1516 yılında Hasankeyf, Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmiştir.

Hasankeyf'in mimari yapılarında kalitesiz malzemenin kullanılması, yapıların çabuk yıkılmasına sebep olduğu gibi dış (savaşlar, doğal etmenler) nedenlerin de varlığı göz önüne alındığında işi daha da güçleştirmiştir. Hasankeyf şehirciliğinin anlaşılması açısından İç Kale oldukça önemlidir. Roma Döneminde Hasankeyf bir garnizon olarak inşa edildiğinde Sasanilere karşı bir üss olması hasebiyle, tipik Roma şehir planları özelliklerinin aranması doğru olmasa gerekir. İslami Dönemde yapılan cami, mescid, türbe gibi çeşitli mimari unsurların yer alması, Hasankeyf şehirciliğinin anlaşılması açısından irdelenmesi gereken mimari unsurlardır. Bu bağlamda Hasankeyf Şehri, büyük ölçüde Artuklu ve Eyyûbi dönemlerinde şekillenmiş ve Ortaçağ dünyasının önemli başkentlerinden biri olmuştur.

Anahtar Sözcükler: Hasankeyf, Batman, Şehircilik, Artuklular, Eyyubiler

ABSTRACT

Hasankeyf is located within Batman, Southeastern Anatolian. Viewing the historical period of Hasankeyf, the geographical structure of its location which almost surrounds the city and being close to Tigris River provided Hasankeyf to be settlement of human being in very early periods of time. In this context, the Hasankeyf mounds' having Neolithic period features and the stone foundations in inner castle which remain from Assyria-Urartu periods are the results of the convenience of Hasankeyf for human being settlement. One can see the name of Hasankeyf in Assyrian resources for the first time. Meanwhile Assyrians were the first civilization using this name. Hasankeyf became an important field of fight between Roman and Iran later on and used to alter the control between these civilizations frequently. During these fights between Roman and Iran civilizations, the Byzantine Emperor 2. Konstantinos (337-361) built a castle here in order to preserve his territory from assaults coming from Sassanids. One can claim that the city strategically became much more important for the Byzantine Empire because of being a tip castle. Conquered by Islam armies in the first half of 7. Century, Hasankeyf was managed by Amayyads and Abbasids governors for a while. Controlled by Hamdani, Marwanid as well Hasankeyf, experienced the most brilliant era during the control of Artukid, Eyyûbi civilizations. Hasankeyf got into domination of Akkoyunlu state in 1462 for a period lasting for 20 years. Invaded by Eyyûbi kings again, Safavids and Ottoman started to struggle to increase their influence on the city. Eventually, the city got into Ottoman domination in 1516.

Poor quality of the material used in the construction of Hasankeyf and natural factors such as wars quickly led to the collapse of Hasankeyf construction. Inner castle is very important in the view of understanding of Hasankeyf urbanism. During the Roman period, Hasankeyf was built as a garrison city against the Sassanids thus it should be considered as a typical base city while measuring the features of the city. Various architectural elements in Islamic period like mosques, masjids, tombs should be analyzed in terms of the understanding of urbanism of Hasankeyf. In this context, the city of Hasankeyf was greatly shaped in the period of Eyyubi and Artukid and city became one of the most important cities of middle ages.

Key words: Hasankeyf, Batman, Urbanism, Artukids Eyyûbi

ÖNSÖZ

Hasankeyf, şehir yapısı, tarihsel süreç içerisindeki konumu ve eşine az rastlanılan mağara meskenlerinin varlığı ile son derece önem arz etmektedir. Bu bağlamda Hasankeyf'i bir bütün olarak algılama, şehrin ilk kuruluşundan günümüze kadar geçirmiş olduğu değişiklikleri ve somut kültürel mirasın sahipleri olarak gelecek nesille aktarılması gerektiği kanaatini taşımaktayız. Bu bağlamda "Hasankeyf'in Şehircilik Tarihi" adlı çalışmayı, Yüksek Lisans tezi olarak almamda etkili olmuştur.

Hasankeyf tarihi üzerine son zamanlarda yazılmış çok sayıda yerli ve yabancı yazarlar olmasına karşın, Hasankeyf'in şehirciliği üzerine yazılmış eser sayısı oldukça azdır. Bunun sonucu olarak da şehir ne zamandan beri insanların yerleşkesi olduğu, hangi uygarlıklar tarafından nasıl planlandığı-tasarlandığı ve zaman içinde meydana gelen değişiklikleri algılamak güçleşmiştir. Halen şehrin büyük kısmında kazı çalışmaları yürütülmesi işimizi kısmen de olsa kolaylaştırmaktadır. Tez konumuzun temel amacı yukarıda da ifade edildiği gibi Hasankeyf tarihi ile birlikte Hasankeyf şehirciliği üzerinde durularak, şehir tasarımı, mimari özellikleri ile erken dönemden şimdiki Hasankeyf yerleşim alanına kadar geçen tarihsel dönemler incelenmiştir.

Tez çalışmamız üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm şehrin adını ve coğrafyasını içine almakla birlikte, tarihi açıdan İslam öncesinden ve Türk- İslam hâkimiyetine geçişine kadar süren dönemleri kapsamaktadır. İkinci bölümde "şehircilik kavramı" ve "şehirciliğin tarihi ve gelişimi" üzerinde çalışılmış olup, genel bir anlayış içinde şehircilik kavramı değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise şehrin fiziki yapısı yani şehirciliği üzerinde durularak, şehri meydana getiren unsurlar (Mağara meskenler, kale, köprü, camiler, mescitler, medreseler, saraylar, kiliseler, türbeler, zaviyeler ve diğer) üzerinde genişçe durulmuştur. Her ne kadar bu çalışma bir şehir tarihi çalışması olsa da Hasankeyf'in sosyo-ekonomik, kültürel ve demografik yapısı konusunda ayrıca incelenmemiştir. Çünkü sözü edilen çalışmalar ayrı bir tez konusu olabilecek özelliklere sahiptir.

Hasankeyf'in şehirciliği üzerindeki çalışmamız büyük bir titizlikle yapılmaya çalışılmış olmasına rağmen, konumuzun oldukça geniş tutulmasından dolayı bir takım eksiklikler mutlaka olacaktır. Ancak temel amacımız bu alan üzerinde yapılacak çalışmalara yardımcı olmasını umuyoruz.

Tez çalışmamın sağlıklı bir şekilde ilerleyebilmesi için bana yardımlarını esirgemeyen ve beni doğru yönlendiren danışmanım sayın Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM hocama ve Tarih Ana Bilim Dalı hocaları; sayın Doç. Dr. M. Emin ŞEN, sayın Yrd. Dr. Muammer ULUTÜRK'e, sayın Yrd. Dr. M. Hakkı ERTAN ile diğer hocalarıma katkılarından dolayı çok teşekkür ediyorum. Eniştem Sayın Lütfü BAKSİ'ye kütüphanesini bana açtığı ve 15 gün boyunca çalışmama yardım ettiğinden dolayı teşekkür ediyorum. Ayrıca her zaman ve her koşulda beni destekleyen ablam Meryem UYGUR'a, kardeşim İlyas İSEN'e ve çalışmam esnasında desteklerini gördüğüm arkadaşlarım Sanat Tarihçi Çimen TURAN, Arkeolog Mehmet Kaçmaz, Arkeolog Necdet TALAYHAN, Suat BAZ ile herkese teşekkür ediyorum.

Zeynep İSEN

BATMAN/2014

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
KISALTMALAR.....	vii
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

1. HASANKEYF'İN COĞRAFİ YAPISI VE TARİHÇESİ.....	5
1.1. Coğrafyası ve Jeolojik Yapısı.....	5
1.2. Adının Kökeni.....	9
1.3. Tarihi.....	13
1.3.1. İslam Öncesi Dönemleri.....	13
1.3.2. İslam Hâkimiyeti Dönemleri.....	16
1.3.2.1. Emevi Hâkimiyeti.....	16
1.3.2.2. Abbasi Hâkimiyeti.....	16
1.3.3. Türk Hâkimiyeti.....	17
1.3.3.1. Selçuklular.....	17
1.3.3.2. Artuklular.....	18
1.3.3.3. Eyyubiler.....	22
1.3.3.4. Akkoyunlular.....	27
1.3.3.5. Osmanlılar.....	28
1.3.3.6. Cumhuriyet Dönemi.....	29

2. BÖLÜM

2.ŞEHİRCİLİĞİN TARİHİ GELİŞİMİ.....	30
2.1. Şehircilik Kavramı.....	30
2.2. Şehircilikte Tarihi Süreç ve Gelişim.....	35

3. BÖLÜM

3.HASANKEYF'TE ŞEHİRCİLİK.....	45
3.1. Hasankeyf Höyük.....	45
3.2. Demir Çağı Öncesi Hasankeyf Yerleşimi.....	49
Kaya Mezarları.....	49

3.3. Hasankeyf'te İslam Öncesi Şehircilik.....	51
Antik Çağ (Ana Kayaya Oyulmuş Meskenler- Mağaralar).....	51
3.4. Erken Hıristiyanlık Dönemi.....	54
3.4.1. Roma Dönemi.....	54
3.5. Hasankeyf'te İslami Dönemlerde Şehircilik.....	56
3.5.1. Kenti Oluşturan Mimari Elemanlar.....	56
3.5.1.1. Savunma Sistemi (Kale ve Surları).....	60
3.5.1.1.1. İç Kale Kapıları.....	61
3.5.1.1.2. Aşağı Şehir Surları.....	64
3.5.1.2. Külliyeleer.....	68
3.5.1.2.1. İmam Abdullah Külliyesi.....	69
3.5.1.2.2. Koç Camii (Külliyesi).....	72
3.5.1.2.3. Mardinike Camii Külliyesi.....	75
3.5.1.2.4. Zeynel Bey Külliyesi.....	77
3.5.1.2.5. Yamaç Külliyesi.....	84
3.5.1.2.6. Sultan Süleyman Külliyesi.....	86
3.5.1.3. Bağımsız Dini ve Sosyal İçerikli Yapılar.....	89
3.4.1.3.1. Ulu Cami.....	89
3.4.1.3.2. Kızlar (Eyyûbi) Camii.....	92
3.4.1.3.3. Er-Rızk Camii.....	94
3.4.1.3.4. Osmanlı Camii.....	98
3.5.1.4. Saray ve Köşkler.....	99
3.5.1.4.1. Büyük Saray.....	99
3.5.1.4.2. Küçük Saray.....	102
3.5.1.4.3. Kasımiye Köşkleri.....	105
3.5.1.4.4. Artuklu Köşkü.....	106
3.4.1.5. Su Mimarisi.....	108
3.4.1.5.1. Artuklu Hamamı.....	108
3.4.1.5.2. Hasankeyf (Dicle) Köprüsü.....	111
3.4.1.6. Sivil Kent Dokusu.....	114
3.4.1.7. Yeni Hasankeyf Yerleşimi.....	120
Mevcut Hasankeyf.....	120
Yeni Hasankeyf Yerleşimi.....	122
4.DEĞERLENDİRME ve SONUÇ.....	125
5.KAYNAKÇA.....	129
6.EKLER.....	137
6.1. Çizim Listesi.....	137
6.2. Resim Listesi.....	138

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

a.g.t. : Adı geçen tez

a. mlf. : Adı geçen müellif

AÜDTCFD : *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*

AÜİFD : *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*

AÜSBE : *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*

b. : bin, ibn

bkz. : Bakınız

c. : Cilt

çev. : Çeviren

der. : Derleyen, derleyenler

DİA : *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*

edit. : Editör

H. : Hicrî

haz. : Hazırlayan

İA : *İslâm Ansiklopedisi (Milli Eğitim Bakanlığı)*

km. : kilometre

krş. : Karşılaştırınız

Ktp. : Kütüphane

m. : Metre

M. : Miladî

M.Ö. : Milattan önce

M.S. : Milattan sonra

mad. : Maddesi

MÜTAE: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

n. : dipnot

nşr. : Neşir, neşreden

öl. : Ölüm

s. : Sayfa

S. : Sayı

SAD : Selçuklu Araştırmaları Dergisi

SI : Studia Islamica

TAD : Tarih Araştırmaları Dergisi

TD : Tarih Dergisi

TİD : Tarih İncelemeleri Dergisi

TM : Türkiyat Mecmuası

TOEM : Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası

trc. : Tercüme

ts. : Tarihsiz

TTK : Türk Tarih Kurumu

vb. : Ve benzeri

vd. : Ve devamı

vrk. : Varak

yay. : Yayınlayan

yy. Yüzyıl

GİRİŞ

Hasankeyf Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yer alan Batman İlinin bir ilçesidir. Kültür tarihinde önemli bir yeri olan Hasankeyf'in mimarlık tarihi henüz ayrıntılı olarak irdelenmemiştir. Kent dokusunun birkaç kez tahrip olması ve yeniden yapılaşmalar sırasında stratigrafik katmanların birbirine karışması, arkeolojik kazı ve araştırmalara rağmen bu yöndeki değerlendirmeleri zorlaştırmaktadır. Hasankeyf'in kurulduğu alanın stratejik konumu kadar mimaride kullanılan malzemenin kalitesiz oluşu, tarihi süreç, sosyolojik gelişmeler ve son yüzyıllarda yönetimlerin olumsuz yaklaşımı, bu belirsizliği biraz daha arttırmıştır.¹

Hasankeyf'in tarihsel sürecine ve yerleşme serüvenine bakıldığında, yukarı Mezopotamya toprakları içinde olması ve burada Dicle Nehrinin varlığı, elverişli toprakları, erken dönemlerden beri buraların insanların yerleşkesi olduğu fikrini doğurmaktadır. Hasankeyf Höyüğü'nün varlığı bu düşüncüyü desteklemektedir. 2009 yılından beri Hasankeyf Höyüğü'nde kazı çalışmalarına başlanmış olup, ancak kazısı henüz tamamlanmamıştır. Höyükte elde edilen bulgularda burasının bir neolitik dönem yerleşim birimi olduğu anlaşılmıştır. Kazılar sonucu elde edilen bulgular, höyükteki yerleşimin yaklaşık M.Ö. 9-10 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu bağlamda bölge tarihine uygun olarak burada da neolitik dönemin yaşandığını kanıtlar niteliktedir. Ancak Hasankeyf şehrinin fiziki yapısında ise bu kadar erken dönemlere ait herhangi bir veri bulunmamaktadır. Gunfe vadisindeki mağara resimlerinin de Hasankeyf ile ne kadar bağlantılı olduğu henüz bilinmemektedir. Bu mağara resimleri bölgenin eski çağlarda şekillendirildiğine işaret etse de şehrin kimler tarafından ve ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir.²

Hasankeyf'in mimarlık tarihinin ortaya çıkarılması amacıyla burada, uzun yıllar arkeolojik kazı çalışmaları yapılmaktadır. Ancak yapılarda kalitesiz malzemenin kullanılması, yapıların çabuk yıkılmasına sebep olduğu gibi dış

¹ Abdüsselam Uluçam, " Hasankeyf Mimarlık Tarihi " I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, Batman 15-17 Nisan 2008, s, 425.

² Abdüsselam Uluçam, a.g.m, s.425.

(savaşlar, doğal etmenler) nedenlerin de varlığı göz önüne alındığında işi daha da güçleştirmiştir.

Hasankeyf şehirciliğinin anlaşılması açısından İç Kale oldukça önemlidir. Roma Döneminde Hasankeyf bir garnizon olarak inşa edildiğinde Sasanilere karşı bir üss olması hasebiyle, tipik Roma şehir planları özelliklerinin aranması doğru olmasa gerekir. Ancak İç Kalede yer alan ve Büyük Saray olarak adlandırılan yapının Roma döneminde inşa edildiği, sonraki dönemlerde işlev ve plan değişikliğine uğradığı yapılan kazı çalışmalarından anlaşılmıştır.

İç Kalede, I. Kale kapısı, surlar, sarnıçlar, kaya mezarları ve mağara konutlarının dışında İslami Dönemde yapılan cami, mescid, türbe gibi çeşitli mimari unsurların yer alması, Hasankeyf şehirciliğinin anlaşılması açısından irdelenmesi gereken mimari unsurlardır. Bu bağlamda Hasankeyf Şehri, büyük ölçüde Artuklu ve Eyyûbi dönemlerinde şekillenmiş ve Ortaçağ dünyasının önemli başkentlerinden biri olmuştur.

İç Kale ile Aşağı Şehrin düzlük alanında birer meydan seçilmiş, dini ve sosyal içerikli büyük programlı mekânlar bu meydanların etrafına yerleştirilmiştir. İç Kalede ki Ulu Cami Alay Meydanı'na; Koç Cami ve Sultan Süleyman Külliyesi Kızlar (Eyyûbi) Camii'nin güneyindeki Şehir Meydanı'na açılmaktadır. Sosyal aktivitenin ve ticaretin aktığı Çarşı-Pazar yerleri bu merkezde tasarlanmış, kentin mahalleleri düzensiz cadde ve sokaklarla bu merkeze bağlanmıştır. Mahaller boy veya aşiret guruplarına göre şekillenmiş, her sosyal gurup kendisi için cami, medrese- mektep ve zaviyeden oluşan küçük ölçekli birer külliye oluşturmuştur.³

Ayrıca birçok kaynak Hasankeyf'te "Kelek" (hayvan derisinin şişirilmesi sonucu yapılmış nehir taşıtları) ticaretinin de yapıldığı ifade edilir. Bu nedenle Ortaçağda, Hasankeyf şehrinde nehir ticaretinin yapılmış olması, şehrin ne denli

---

³ Abdüsselam Uluçam, "Hasankeyf'te Şehircilik ve Selçuklu Geleneği", Anadolu Selçuklu Şehirleri ve Uygarlığı Sempozyumu 7-8 Ekim 2008 Bildiriler, Konya, 2009, s, 119.

güvenli ve refah seviyesinin yüksek olduğunu göstermesi açısından da ayrıca önemlidir.

Kısaca; Şehrin kale dışında kalan ve Hasankeyf aşağı şehir olarak bilinen alanı tamamıyla kuşatan sur duvarları bulunmaktadır. Ancak şehrin büyümesi üzerine dış surların dışında Kasimiye Köşklerinin inşa edilmesi ve bu köşkleri koruyan bir dış sur duvarının daha yapılması oldukça ilginç bir örnektir. Hasankeyf şehirciliği; yukarı şehir (İç Kale) ile iki sur arasında kalan kısmı da içine alan aşağı şehrin tarihsel süreç içerisinde meydana gelen değişikliklerle bağlantılar kurarak, buradaki şehirciliği nasıl algılamamız gerektiğinin ortaya koymaktadır.

Tez çalışmamızın doğru bir sonuca ulaşabilmesi için birçok farklı kaynaktan faydalandık. Öncelikle birinci bölümde, Hasankeyf üzerine yazılmış İslâm kaynakları kullanılmakla beraber, özellikle Hasankeyf'in de içinde yer aldığı el-Cezire'nin fethi, yine bölgenin Türk hâkimiyetine geçişi, ardından Hasankeyf'te yaşayan Artuklu, Eyyûbi, Akkoyunlu hâkimiyet yıllarına ve buranın Osmanlılar tarafından fethi gibi konulara dair bilgiler bu kaynaklardan istifade edilerek kullanılmıştır. Ortaçağ İslam dünyasının en önemli tarihçilerinden İbnü'l Esir'in yazdığı el-Kamil fi't Tarih ile İbnü'l Ezrak'ta yer alan bilgiler çalışmamız açısından oldukça önemli bilgiler içermektedir. Ayrıca Hısn-ı Keyfa Vakayinamesi özellikle Hasankeyf'teki Eyyûbi hâkimiyeti hakkında derli toplu ve çok önemli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca bu bölümde Besim Darkot'un İslam Ansiklopedisi'nde yazdığı "Hasankeyf" maddesi, Yusuf Oğuzoğlu'nun Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde yazdığı "Hasankeyf" maddesi, Remzi Ataoğlu'nun Hasankeyf Artuklu Beyliği'ni konu alan doktora çalışması, Adnan Çevik'in XI- XIII Yüzyıllarda Diyar-ı Bekir Bölgesi Tarihi adlı doktora tezi ve Burhan Zengin'in Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri adlı kitabı faydalandığımız başlıca araştırma eserleridir.

Tezimizin ikinci bölümünü oluşturan "Şehircilik" konusunda ise genel şehircilik alanında yazılmış Türk ve yabancı kaynaklardan faydalanılmıştır. Murat Aykaç Erginöz'ün İlk Çağdan Günümüze Mimarlık ve Şehircilik Tarihi adlı kitabında şehircilik ve mimarinin günümüze kadar süren serüvenini aktarmaktadır.

Max Weber'in Şehir adlı kitabında şehirleri meydana getiren unsurları sosyolojik açıdan bakmamızı sağlamaktadır. John Reader'ın Şehirler adlı kitabında ilk şehirler ve onların yapıları konusunda dikkat çekici bilgiler aktarmaktadır. Toplum bilimcisi olan David Harvey'in Sosyal Adalet ve Şehir adlı eserinde ise şehir-toplum algısı üzerinde durmaktadır. Şehir ve şehircilik konusunda Türk bilim adamlarından, Faruk Sümer'in Eski Türklerde Şehircilik ile Mustafa Cezar'ın Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık adlı eserleri, Türklerin ilk şehirciliğine dair detaylı bilgiler vermektedir. Ayrıca Tuncer Baykara'nın Sosyal Yapı ve Şehir Hayatı, Osman Nuri Ergin'nin Türk Belediyecilik ve Şehircilik Tarihi ve Mehmet Bayartan'ın Tarihi Coğrafya çalışmaları Açısında Şehir ve Osmanlı Şehri adlı çalışmaları tezimizde başvurduğumuz kaynaklardandır.

Çalışmamızın üçüncü bölümünü oluşturan "Hasankeyf'te Şehirciliğin Tarihsel Gelişimi" hakkında yeterli bilgi olmasa da yıllardır burada yapılan kazı çalışmaları şehrin fiziki yapısı konusunda bilgi verebilmektedir. Bu bölümde daha çok Hasankeyf arkeolojik kazı sonuçları verilerine dayandırılarak, aktarılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda özellikle Hasankeyf'te arkeolojik kazıları gerçekleştiren araştırmacıların kaynakları daha fazla kullanılmıştır. Özellikle Abdüsselam Uluçam'ın "Hasankeyf Mimarlık Tarihi" ile "Hasankeyf'te Selçuklu Şehir Geleneği" adlı makaleleri çalışmamızın başucu kaynaklarını oluştururken, Oluş Arık'ın Üç Dünyanın Buluştuğu Kent Hasankeyf adlı kitabı ve Hüseyin Yurttaş'ın Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri adlı doktora tezi çalışmamızda çok sık kullandığımız kaynaklardır.

1. HASANKEYF'İN COĞRAFI YAPISI VE TARİHÇESİ

1.1. Coğrafyası ve Jeolojik Yapısı

Hasankeyf, Güneydoğu Anadolu Bölgesi sınırları içerisinde yer alan Batman ilinin beş ilçesinden biridir. Hasankeyf, Batman'ın il olmasından önce yani 1990 yılına kadar Mardin'e bağlı Gercüş ilçesinin bir nahiyesi durumundaydı. 37°-43' enlemlerinde, 41°-24' boylamların da yer alan Hasankeyf, Dicle Nehri'nin doğu kıyısında olup, Batman il merkezine yaklaşık 35 km mesafede yer almaktadır. Hasankeyf, Dicle nehrinin sağ (güney) kenarında Diyarbakır ile Cizre arasında, düz hat ile bu iki şehirden birincisine 110, ikincisine 85 km. kadar mesafededir. Güneyinde Güneydoğu Midyat dağları, kuzeyinde ise petrol mahzeni Raman dağları bulunmaktadır.⁴ Hasankeyf, ortalama 480-500 m. yükseklikte, Batman-Mardin ve Batman-Şırnak ana karayolları üzerinde bulunmaktadır. 2007 yılı sayımın da toplam nüfusu 7.207 olarak kaydedilen Hasankeyf'in sınırları, kuzeyinde Batman il merkezi ve Beşiri ilçesi, güneyinde Batman ili ve Gercüş ilçesi, doğusunda Siirt ili, batısında ise Gercüş ilçesi ve Batman ile çevrilidir.⁵

Hasankeyf ilçe merkezi ve yakın çevresinde, kayaç türlerinin büyük bir bölümü kalker gurubu kayaçlardır. Bu jeolojik özellik, nehir kıyısına kurulmuş olan yamaçlarında karstik erime süreçlerinin etkili olmasına neden olmuştur. Karstik erime süreci ilçe merkezinin bulunduğu vadi yamaçlarında büyük mağara sistemleri oluşturmaktan çok yamaç oyuntularının oluşmasına neden olmuştur.⁶ Yöredeki hakim formasyonların direnci zayıf olduğu için insanların bu oyukları işleme daha kolay olmuştur. 1967 yılına kadar ilçe nüfusunun büyük bir bölümünün ikamet ettiği mağara yerleşimleri doğal mağara değil, karstik kökenli bu yamaç oyuklarının

⁴ Besim Darkot, "Hisn Keyfa", İA, V/1, İstanbul 1964, s 452.

⁵ Ahmet Yıldırım, Hasankeyf -Gercüş ve Yakın Çevresinin Fiziki Coğrafyası, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya (Fiziki Coğrafya) Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2004, s. 1.

⁶ Ayhan Sansar, Hasankeyf (Batman) Civarının Jeolojisi, İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Jeoloji Mühendisliği Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1992, s 13.

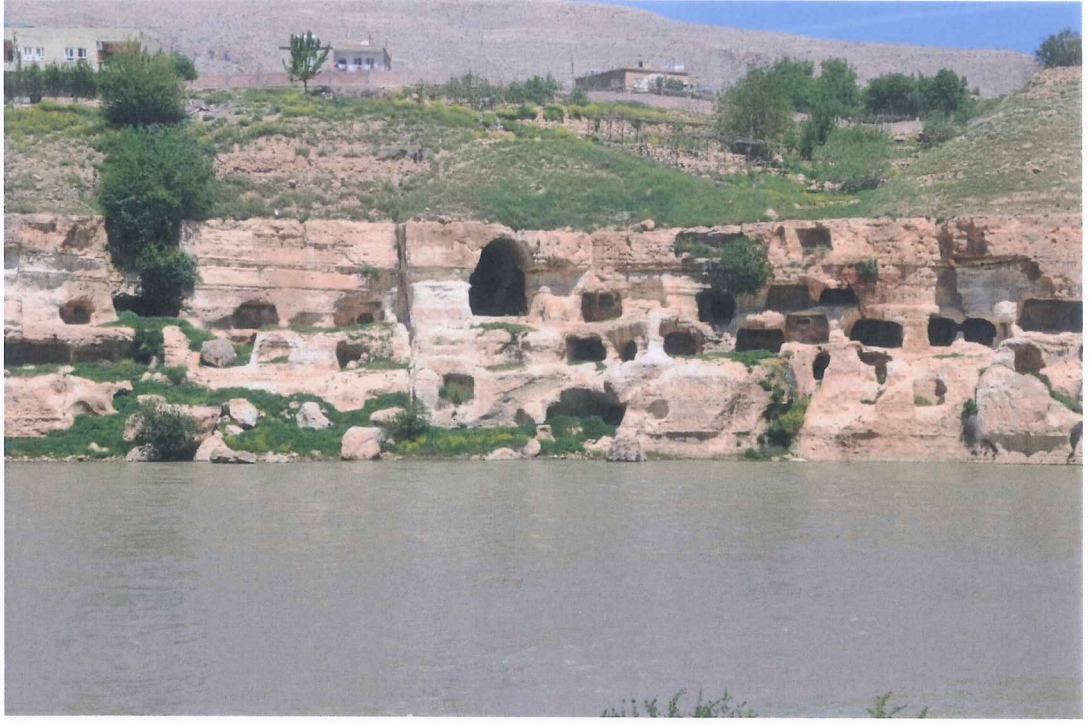
işlenmesi ile açılmıştır⁷ (Resim 1-2). Kayaçların kalkerli olmasından dolayı zaman zaman kayaçlarda kopmalar meydana gelmekte olup, 13 Temmuz 2010 yılında Hasankeyf Kalesinin doğu cephesinde büyük bir kitle kopmuştur.

Resim 1: Hasankeyf'te insan eliyle yapılmış mağara konutlar

---

⁷ Banu Ergin Yıldırım, Hasankeyf İlçe Merkezinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2006, s. 8-10.

Resim 2: Dicle'nin Karşı yakasında yer alan mağaralar

Yukarı Dicle Havzası yerleşmelerinden biri olan Hasankeyf'i hem coğrafi hem de stratejik açıdan önemli kılan özelliklerinden biri hiç şüphesiz Dicle Nehri'nin kıyısında kurulmuş olmasıdır. Toplam uzunluğu 1900 km olan ve bunun 523 km'sinin Türkiye sınırları içerisinde uzandığı Dicle Nehri'nin Hasankeyf çevresinde tabanının genişlemiş olduğu, burayı hem yerleşim hem de nehir taşımacılığında uygun bir liman yaptığı görülür. Ayrıca Dicle Nehri'ne Hasankeyf çevresinden çok sayıda akarsu dökülmektedir. Bunlar, arazinin yükseltisi, eğimi ve iklim koşullarının uygunluğu ölçüsünde oluşmuş ve ortalama 15-20 km uzunluğunda olup, akıntıları yönünde dik yamaçlı vadiler meydana getirmişlerdir⁸ (Çizim 1).

---

⁸ Ahmet Yıldırım, a.g.t, s. 95

Çizim 1: Hasankeyf'in topoğrafik haritası (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Kahverengi orman toprakları ile Kahverengi topraklar arasında doğal bir sınır teşkil eden Dicle Nehri, aynı zamanda Raman ve Gercüş antiklinalleri arasındaki senklinal alanına denk gelmektedir. Hasankeyf ilçesi ve yakın çevresinde yaşayan köylüler, gerek tarımsal alanların açılması, gerek yakacak ve geçim ihtiyaçlarından dolayı bitki formasyonlarını tahrip etmiş ve bunun sonucu olarak Kahverengi orman toprağından oluşan toprak örtüsü bu alanlarda zayıflamıştır.⁹

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin büyük bir bölümünde olduğu gibi, Hasankeyf ve çevresinde de karasal iklim özellikleri görülmektedir. Bu iklim şartlarına göre yazları çok sıcak ve kurak, kışları ise soğuk ve yağışlı geçmektedir.

Hasankeyf jeo-politik açıdan ortaçağda önemli ve belirgin bir yere sahip olduğu görülmektedir. Özellikle şehrin sağlam bir kaleye sahip olması, Dicle Nehri'nin yapmış olduğu kıvrımlar burası için coğrafi avantajlardır.

⁹ Ahmet Yıldırım, a.g.t., s. 10-11.

Hasankeyf, Yukarı Mezopotamya'dan Anadolu'ya ve Doğu'dan Batı'ya geçiş güzergâhlarından biri üzerinde bulunmaktadır. Bu pozisyonu onu özel yerleşimlerden biri yapmıştır. Diğer taraftan yukarıda bahsettiğimiz üzere Dicle Nehri'nin kıyısında yer alması buranın ayrı bir artısı olmuştur. Özellikle Ortaçağ'da Diyarbakır (Amid)'dan başlayıp, buradan Cizre (Ceziret-i İbn Ömer)'ye ve ardından Musul'a ulaşan nehir taşımacılığında önemli bir liman görevi üstlenen Hasankeyf, bu coğrafi özelliğinin nimetlerinden faydalanmayı bilmiştir. Dolayısıyla Dicle Nehri Hasankeyf'e ayrı bir değer katmış, ticarî anlamda burası için bir getiri sağlamıştır. Ayrıca nehrin güney kıyısında bulunan yaklaşık yüz metre yüksekliğindeki yalçın kaya kütlesi, doğal korunaklı, ulaşılması ve ele geçirilmesi zor yapısıyla burayı daha da önemli kılmıştır.

1.2. Adının Kökeni

Tarihi kaynaklarda Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan topraklara “ yukarı mezopotamya” denilmektedir. Yukarı Mezopotamya, Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi sınırları içindedir. Dicle bölümünde, nehre kolay geçit verdiği bir noktada kurulan Hasankeyf şehri, erken dönemlerden beri kaynaklarda söz edilmektedir. Hasankeyf kent adının kökeni, Süryani (doğu aram) dilinden “Kaya” anlamında, Kefa (kepha)'dır. Bu adın işaret ettiği, oradaki yalçın kaya doruğudur.¹⁰

Her varlığı özümseyip adapte eden Romalılar ve ardından Bizanslılar bile burayı adlandırırken bu Asurca kelimeyi muhafaza etmiş ” Castrum Kefa (veya Kefa) yani “Kaya Kalesi” demişlerdir.¹¹ Hasankeyf kalesini ilk kez yaptıran, İmparator Constantius (Constantinus'un oğlu) idi. Ancak kayanın dibinde bir kasaba daha öncede vardı; Herzfeld (m. s. 147) Asur belgelerinde Asur ağzına uydurulmuş Kipani biçiminde anılan adın aslının bu Kefa olduğu söyleniyor. Kasabanın adı plinius'ta Cephena yazılışıyla geçmektedir.¹²

¹⁰ Bilge Umar, Türkiye'deki Tarihsel Adlar, 2. Baskı, İnkılap Kitabevi yayını, İstanbul, 1993, s. 316.

¹¹ M. Oluş Arık, Hasankeyf, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 2001, s. 96.

¹² Bilge Umar, a. g. e, s. 316.

I. yüzyıla geldiğimizde şehrin adının Asur yıllıklarından biraz daha farklı olarak “Cephenia” şeklinde kullanılması ise yukarda söz ettiğimiz bu dönemde yaşamış Roma tarihçisi Plinius, Büyük Armenia sınırındaki ülkeleri tanıtırken: “Commegene’ye doğru eğimlenen dağın önünü kaplayan Büyük Armenia, Cephenia ile bitişiktir ki onun her iki tarafı da yokuştur. O da Asur topraklarının başladığı Adiabene ile sınırdır” demiştir.¹³ Ünlü Alman Asurolog Lehmann-Haupt, Plinius’un eserinde bahsettiği “Cephenia” nın coğrafi konum itibariyle bugün ki Hasankeyf’le aynı yeri ifade ettiği yorumunu yapmıştır.¹⁴ Diğer taraftan Süryani kaynaklarında “Hesna Kepha” veya “Hesna de Kepha”, eski Ermenice’de “Kentzy” yazılımlıyla gördüğümüz¹⁵ Hasankeyf adının birçok dilde farklı kullanıldığı görülmektedir.

VII. yüzyılda bölge Müslümanlarca fethedilmeye başlanması ile Araplar buraya yerleşmeye başlamışlardır. Ortaçağ İslâm kaynaklarında ise burası için yaygın olarak “Hısn Keyfa” adının kullanıldığı görülür. “Hısn”(حصن) kelimesi Arapça kökenli olup “kale” anlamına gelmektedir. “Keyfa”(كيفا) kelimesinin ise “kaya” manasına gelen Süryanice kökenli “kifo”dan türediği tahmin edilmektedir. Dolayısıyla “HısnKeyfa” Türkçe “kaya kale” anlamını taşımaktadır. Bu adlandırılma Hasankeyf Kalesi ve kalede yer alan asıl kentin yönetiminin olduğu yukarı şehir için kullanılmış olması oldukça yüksek bir ihtimaldir.¹⁶

Hasankeyf isminin menşei konusunda ortaçağda IX. yüzyılda Arap müelliflerinden Vakıdî’ye nispet edilen fütuh kitaplarında bahsedilen “Hısn Luğub”un Hasankeyf olup olmadığı hususudur.¹⁷ Taylor, *Fütuhu’s Şam*’da şehrin adının “Hesn Loghur” (Hısn Luğur) şeklinde geçtiğini yazsa da onun burada ifade etmek istediği “Hısn Luğub”tur. Burhan Zengin de aynı bu iddiayı kaynak gösterir, buna dayanak olarak da Vakıdî’nin fütuh kitaplarında geçen fetih silsilesini ve ordu komutanı olan Yukanna’nın mezarının burada olmasını delil olarak göstermiştir.

¹³ Plinius, Natural History, VI, 26, İngilizce trc. H. Rackham, Loeb Classical Library, Cambridge, 1999, s. 369.

¹⁴ Ali, Mıynat, a.g.t, s. 10.

¹⁵ Besim Darkot, “Hısn Keyfa”, *İA*, V/I, İstanbul, 1964, s. 452-453.

¹⁶ Ali Mıynat, a.g.t. s. 12.

¹⁷ Vakıdî, *Fütuhu’s - Şam*, Beyrut (tarihsiz), s. 168 vd. (Ayrıca bkz. a. mlf., *Fütuhu’s Şam*, Türkçe trc. Hasan Gülşen, İstanbul, 2007, s. 393 vd.); a. mlf., *Fütuhu’l-Cezire ve’l Hâbur ve Diyar-ı Bekr ve’l Irak*, nşr. A. F. Harfûş, Dımaşk 1996, s. 197 vd.

Ancak Burada şunu ifade etmek gerekir ki kendisinden sonra el-Cezire'nin de içinde yer aldığı bölgenin İslâm orduları tarafından fethine dair bir kitap kaleme alan Belazuri, Vakıdî'den alıntılar yapmasına rağmen “Hısn Luğub” adından hiç bahsetmemektedir. Eğer Vakıdî'nin eserinin orijinal nüshasında bu ad yer alıyorsa, Belazuri tarafından da okuyucularına aktarılması gerekirdi. Diğer taraftan buranın fethini sağlayan ordu komutanı olarak gösterilen Yukanna'nın adına XII. Yüzyılda Anadolu'daki ziyaret yerleri üzerine bir eser kaleme alan el-Herevî'de rastlanmıyor olmamız da manidardır.¹⁸ Ayrıca X. yüzyıl coğrafyacılardan Makdisi'den yaklaşık bir asır önce yaşamış olan İbn Fakih'in şehri R'es Keya olarak isimlendirildiğini belirtirler (F. Samir, Devletü'l- Hamdaniye Fi'l- Musul ve Haleb, I,133) ki bu tamamen yanlıştır. Çünkü İbn Fakih'in adının zikrettiği (m.s. 133,136) yer Diyar-ı Mudar bölgesinden olup, Harran'ın batısındadır (Yakut, III, 16). Dolayısıyla müellif Hısn Keyfa ile alakası olmayan bir mahalden bahsetmektedir.¹⁹

Taylor'un bir görüşüne göre Arap Literatüründe “Sab'at Aghval” yani birbirinden ayrı yedi dar ve derin vadinin kenarlarından bir merkeze doğru uzanmış mağaralarından dolayı bu isim verilmiştir. Fakat daha önce verdiğimiz “Hısn Keyfa” isminin manası ile yakınlığı mevcut değildir.²⁰

XII. yüzyıl Ermeni tarih yazarlarından Urfalı Mateos (öl. 530/1136 sonrası)'un vekâyinâmesinde Hasankeyf adı, “*Hasnkev*” (Hısnıkéfa) şeklinde kaydedilmiştir.²¹

XII-XIII. yüzyıl Arap coğrafyacılardan Yakut el-Hamevî (öl. 626/1229) ise, eserinde Hasankeyf için Hısn-ı Keyfa kullanımını esas almış olmakla birlikte, buraya Ermenice bir kelime olarak tahmin ettiği “*Keyba*” da denildiği bilgisine ulaşıyoruz.²² XVI asrın Venedikli seyyahı şehirle müsemma köprü için “Asanchif” demiştir.²³

¹⁸ Ali Mınyat, a.g.t, s. 12.

¹⁹ Adnan Çevik, XI- XIII Yüzyıllarda Diyar-ı Bekir Bölgesi Tarihi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2002, s. 109.

²⁰ Serdar Bekiroğlu, Türk- İslam Hakimiyetinde Hasankeyf, İnönü Üniv. Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Basılmamış Lisans Tezi, Malatya, 2003, s. 4.

²¹ Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekâyinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1137-1162), Türkçe trc. Hrant Andreasyan, Ankara, 1987, s. 224.

²² Yakut el-Hamevî, Mucemu'l-Büldan, I - IV, nşr. F. Abdülaziz, Beyrut, 1996. s. 305-306.

²³ Besim Darkot, a.g.mad. s. 452-453.

Yine aynı dönemde buraya uğrayan Hollandalı seyyah Ghistele “*Assenkijf*” olarak yazmıştır. Bu kullanımlar, ilgili yazarların konumuz olan yerleşim yerinin adını, fonetik açıdan kendi dillerine uydurma çabalarının ürünü olarak değerlendirilebilir.²⁴

XVI. yüzyıl Osmanlı müelliflerinden Şeref Han Bitlisi bu adın menşesine dair bir rivayeti eserinde yazmıştır. Bu rivayete göre; kalenin kurucusu ve hükümdarı, yönetimi zamanında Arap ileri gelenlerinden Hasan adında bir kişiyi kaleye hapsedmiştir. Hasan, günler geçtikçe perişan olmuş ve hükümdara şu haberi göndermiştir: “*Ben artık helake yüz tuttum; birkaç günden, hatta birkaç saatten başka bir şeyim kalmadı. Hükümdardan ricam, bana ufak bir fırsat versin, daha önce birlikte getirdiğim atıma bineyim; birkaç saat at sırtında kalede dolaşıp, sahip olduğum atılganlığı ve at biniciliği sanatındaki hünerimi, atı koşturmaktaki ve hızlı cirit atmaktaki ustalığımı hükümdarın gözleri önüne sereyim. Ondan sonra hayatımı bağışlamak ya da beni kaldırmak konusunda hükümdarın işaretime bağlı olacağım.*” Hükümdar onun bu isteğini olumlu karşılamış, at hazırlanmıştır. Hasan atına biner binmez, süratle kalenin üstünden Dicle’nin azgın sularına atlamıştır. Ve kıyıya ulaşmayı başaran Hasan, hapis hayatından kurtulmuştur. Bu olaya orada şahit olanlar, “*Hasan keyf*” yani “*Hasan nasıl*”, “*Hasan bunu nasıl yapabildin*” diye bağışmışlardır. Böylece “*Hasankeyf*” kelimesi şehre ad olmuştur.²⁵ Bu bilgi halk arasında efsaneleşen bir hikâyeye olmanın dışında, bilimsel bir anlam ifade etmemekle birlikte, Şeref Han’dan sonra yaşayan XVII. yüzyıl Osmanlı yazarlarından Kâtip Çelebi (öl. 1066/1656)’de bu hikâyeye eserinde yer vermiştir.²⁶ Şeref Han Bitlisi yine Şerefname’de şehrin adının kullanımına dair farklı bir ismi kullandığı görülmekte ve şehrin adının daha önceki zamanlarda “*Re’su’l – Kul*” olduğunu yazmıştır.²⁷ Genel olarak, yer adlarının kullanımı bulunulan yerin coğrafik yapısı, dini ve kültürel özelliklerine göre verildiği bilinmektedir.

²⁴ Ali Mınyat, a.g.t, s. 13.

²⁵ Şeref Han Bitlisi, Şerefnâme, Türkçe trc. M. Emin Bozarlan, İstanbul, 1990, s. 175-176.

²⁶ Kâtip Çelebi, Cihannuma, İstanbul, ts., s. 438.

²⁷ Şeref Han Bitlisi, a.g. e. s. 17.

1.3.Tarihi

1.3.1. İslam Öncesi Dönemleri

Güncel kaynaklarla yaygın toplum biliminde kültür tarihi 12.000 yıl öncelerine kadar götürülen Hasankeyf'in mimarlık tarihi bu kadar erkene inmemektedir. Gunfe vadisindeki mağara resimleri (Resim 3-4), bölgenin eski çağlarda şekillendirildiğine işaret etse de şehrin kimler tarafından ve ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir.²⁸

Resim 3: Gunfe Vadisinde yer alan mağara resmi

---

²⁸ Abdüsselam Uluçam, a.g.m, s. 1.

Resim 4: Gunfe Vadisinde mağara resmi

Hasankeyf Yukarı Mezopotamya sınırları içinde, Dicle Nehrinin varlığı ve uygun coğrafyası ile özel konuma sahiptir. Bu nedenle burasının erken dönemlerden beri bilinen ve yaşanan bir yer olduğu kuvvetle muhtemeldir. Hasankeyf Höyüğü'nün varlığı Hasankeyf'in 1,5 km doğusunda Dicle Nehri'nin kuzey kıyısında yer alması bu görüşümüzü adeta kanıtlar niteliktedir. Ayrıca dünyada ilk tarımın yapıldığı Diyarbakır Çayönü'nün yakınında bulunması (m.ö. 7500-5000) ve Dicle nehri boyunca çeşitli höyüklerin varlığı bu görüşü daha da güçlendirmektedir.

Hasankeyf'in doğal olmayan mağara meskenlerinin varlığı burasının (Paleolitik ?) kaldıkları intibasını vermektedir. M. Streck Hasankeyf için "Mezopotamya Mağara sakinlerinin baş şehri" ifadesini kullanmıştır.²⁹ Şehirde kesin olmamakla beraber (4-5 bin) mağaranın bulunduğu düşünülmektedir. Bu mağaralar farklı dönemlerde kullanıldığı ve her dönemde ihtiyaçlara göre şekillendiği yapılan incelemelerde anlaşılmıştır. Hasankeyf'i de içine alan Yukarı Mezopotamya'nın ilk sakinlerinin Subarulardan sayılan Hurriler olduğu bilinmektedir. Hurriler, bölgede M.Ö. 3 bin yılının son çeyreğinde görülmüş, bir süre burada varlıklarını devam

²⁹ Besim Darkot, a.g. mad. s. 454.

ettirmişlerdir.³⁰ Daha sonra bölgenin, Naram-Sin (M.Ö. 2254-2218) tarafından Akkad Krallığı topraklarına katıldığını görüyoruz. Diyarbakır'ın Pir Hüseyin Köyü'nde bazalt bir kaya parçası üzerine Naram-Sin'in kendi resminin bulunduğu stel hem Akkad'ların buradaki hâkimiyetleri hakkında bilgi vermesi hem de Anadolu'daki en eski yazılı belge olması açısından büyük önem taşımaktadır.³¹ Kısa süren Akkad hâkimiyetinin ardından bölgenin tekrardan Hurrilerin eline geçtiği ve bir süre daha buradaki siyasi üstünlüğün Hurrilerde olduğu görülmektedir.³²

Hasankeyf'in de yer aldığı bölgeye, uzunca bir zaman Urartuların egemen olduğu; Urartu toplumunun, farklı kökten gelmekle birlikte, yazı dili bakımından Asur etkisinde kaldığı bilinmektedir.³³

Bölge Urartularla Asur arasında el değiştirdi; eski çağın büyük güçlerinden Med'ler ile pek açık- seçik bilmediğimiz, fırtına gibi tarih çıkıp, yine hızla kaybolan Kimmerlerin egemenliğine³⁴ daha sonra bölge sırasıyla İskit (M.Ö. 653-625), Med (M.Ö. 625-550) ve Pers (M.Ö. 550-331) hâkimiyetine girmiştir. Pers hâkimiyetinin ardından M.Ö. 331 yılında Makedonyalı İskender'in eline geçen bölge, M.Ö. 140'tan itibaren Part (Arsakid) hâkimiyetine girmiştir.³⁵ Bu Parth işgali on beş yıl kadar sürmüş, nihayetinde Romalılar bölgeyi tekrar ele geçirmişlerdir.³⁶

³⁰ Ekrem Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, Konya, 1995, s. 30-34.

³¹ Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi, I, Ankara, 1998, s. 55.

³² Ekrem Akurgal, Anadolu Kültür Tarihi, Ankara, 1998, s. 173.

³³ M. Oluş Arık, Hasankeyf Üç Dünyanın Buluştuğu Kent, Türkiye İş Bankası, Ankara, 2003, s. 14. Oluş Arık da, Hasankeyf'in yer aldığı bölgeye Asurlulardan sonra belli bir süre Urartuların egemen olduğunu iddia etmekte, ancak Urartu hâkimiyetini M.Ö. 860-580 yılları arasına tarihlendirmektedir. Buradaki Urartu varlığına delil olarak ise Urartu toplumunun Asurlulardan farklı bir kökten gelmesine rağmen Urartu dilinin Asur etkisinde kalmasını; ayrıca Urartu kültüründe kayaların kutsal kabul edilmesi ve Hasankeyf'te de bu cihette kayalara oyulmuş mezar geleneğinin var olmasını göstermektedir. Bu veriler ışığında, Asur kökenli isim yanı sıra, Kale'nin güney tarafında Kayaya oyulmuş mezar ve ucunda da kurban çukuruna benzer izlere rastlayınca, Hasankeyf'in geçmişinde bir Urartu devri yaşanmış ve iz bırakmış olabileceği de akla yakın görülebilmektedir.

³⁴ M. Oluş, Arık, a.g.e. s. 14.

³⁵ Adnan Çevik, a.g.t., s. 6.

³⁶ Ball, Warwick, Rome in the East – The Transformation of an Empire, New York, 2002, s.14-15.

1.3.2. İslam Hâkimiyeti Dönemleri

1.3.2.1. Emevi Hâkimiyeti

İslamiyet Arabistan'da ortaya çıktıktan sonra, çok kısa bir süre içerisinde hızlı bir yayılma göstermişti. Müslüman orduları, kısa bir süre içinde İran Sasani devletini alt ettikten sonra, hızla Suriye ve Irak'ı istila ederler ve Kuzey Mezopotamya'yı işgalleri sadece bir zaman meselesidir.³⁷ Kaynaklarda Hasankeyf'in İslâm orduları tarafından fethi hakkında bilgi bulamayışımızın yanında, İslâm hâkimiyetinin ilk dönemlerindeki durumu hakkında da bir bilgiye sahip değiliz. Bu durum Hasankeyf'in bu devirde çok parlak bir dönem yaşamadığını göstermektedir. Bunun sebebi muhtemelen Hasankeyf'in de içinde yer aldığı bölgenin Doğu Roma ile Sasaniler arasında bir mücadele sahası olmasıdır. Dört halife, Emevi ve Abbasi devirlerindeki durumu hakkında doğrudan bilgiye sahip olamadığımız Hasankeyf'in de içinde yer aldığı el-Cezire bölgesinin bu dönem zarfında merkezden atanan valiler tarafından yönetildiğini bilmekteyiz.³⁸

1.3.2.2. Abbasi Hâkimiyeti

Abbasiler zamanında, VIII. yüzyıl son çeyreğinden XI. yy son çeyreğine kadar, Diyar-ı Bekr ve komşusu Ermeniyye bağımsız vilayetler olarak görünmektedir.³⁹ Özellikle X. yüzyılda Abbasi merkezî otoritesinin zayıflamasıyla beraber, halifelik topraklarında yeni siyasî teşekküller oluşmuştur. Hatta 334/945 yılında Bağdat Şif asıllı Büveyhiler'in eline geçmiş, Abbasi idaresi tamamen kukla hükümet halini almıştır. İşte bu süreçte Musul ve Halep civarında hâkimiyet tesis edecek olan Hamdaniler (293-394/906-1004) tarih sahnesinde boy göstermiştir. Hasankeyf, yaklaşık bir asır Hamdaniler'in hâkimiyetinde kalmıştır.⁴⁰ Hasankeyf, Hamdanilerin Musul kolunun toprakları içerisinde kalmış ve Mervanoğulları Devleti (374-478 /

³⁷ Mehtap Nasıroğlu, Ortaçağda Nusaybin Bölgesinin Siyasi, Sosyal, İktisadi ve Kültürel Durumu, Harran Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Ortaçağ Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2006, s. 44-45.

³⁸ Ali Mınyat, a.g.t, s. 30.

³⁹ Oluş Arık, a.g, e, s. 15.

⁴⁰ Ali Mınyat, a.g.t, s. 30-31.

984-1085)'nin kurucusu olan Bâd bin Dostık'ın bölgede hâkimiyetini tesis ettiği 373/983 yılına kadar bu durum devam etmiştir.⁴¹ Kürt aslı olan Mervanoğulları, H. 390 (M. 989/90) yılında Diyar-ı Bekr'i ele geçirmiş; kendi adlarına bir beylik oluşturmuşlardır. Amid (Diyarbakır), Mayyafarikiyn (Silvan) ve Hısn Kayfa (Hasankeyf), bu beylik zamanında da bolluk beldeleri olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir.⁴²

Hasankeyf'te Mervaniler dönemine ait herhangi eser henüz tespit edilememiştir. Ancak XIII. yüzyıl Arap tarihçilerinden İbn Şeddad'ın kayıtlarına göre Hasankeyf'te Mervani meliklerine ait türbeler yer almaktadır.⁴³ Burhan Zengin ise günümüzde Hasankeyf civarında "Mervani" (Akyar) Köyü ve o yönden Hasankeyf'e getirilen suyunu Mervanilerle ilgili bir iz olarak değerlendirmekte.⁴⁴ Günümüzde yapılan arkeolojik kazılar ışığında henüz bu bilgiler doğrulanmamıştır.

1.3.3. Türk Hâkimiyeti

1.3.3.1. Selçuklular

İslam öncesinde Orta Asya'da yaşayan Türkler iklim koşulları, hayvan hastalıkları ve boylar arasında ki mücadeleler gibi bir takım olumsuzluklardan dolayı IV. yüzyılda batıya doğru büyük göçler yapmışlardır. Bu göçler sonucunda tarihte Kavimler Göçü (397) olarak adlandırılan ve Avrupa'nın siyasi haritasını değiştiren olay meydana gelmiştir. Bu tarihten sonra da Türk göçlerinin devam edildiği bilinmektedir. Türkler Talas Savaşından (751) sonra İslamiyet'le tanışmaya ve kitleler halinde bu yeni dini benimsemeye başlamışlardır. Müslümanlığı kabul eden ilk Türk boyu Karluklar ve ilk Türk- İslam devleti özelliğini taşıyan Karahanlılar İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasında büyük hizmetleri olmuştur. XI yüzyıl da

⁴¹ İbnü'l Ezrak, Tarihu Meyyafârikin ve Amid, Mervaniler Kısımının Neşri: B. A. Avad, Tarihu'l Farikî ed-Devleti'l Mervaniye, Kahire 1959 (Türkçe trc. M. E. Bozarslan, Mervani Kürtleri Tarihi, İstanbul, 1975), s. 70.

⁴² Oluş Arık, a.g.e.s. 15.

⁴³ İbn Şeddad, el-Alâku'l – Hatira fî Zikri Ümerâ'i-Şam ve'l – Cezire, III/II, nşr. Y. Abbare, Dımaşk, s. 530.

⁴⁴ Burhan Zengin, Geçmişten Günümüze Batman, Batman Kültür ve Sanat Derneği, Batman, 2005, s.69.

Türk-İslam tarihinde çok önemli bir yer tutan Selçuklu Devleti tarih sahnesine çıkmıştır. Büyük Selçuklular, 1043'ten sonra Boğa, Anasıoğlu ve Göktaş'ın idaresindeki Türkmenler Musul-Diyarbakir arasındaki araziye hâkim olmuşlar, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey de bu bölgeyi adı geçen beylere ikta etmiştir.⁴⁵ Selçuklular 1071 Malazgirt zaferinden sonra kesin ve düzenli bir biçimde Anadolu'nun fethine girişmişlerdir. Güneydoğu Anadolu, İmparatorluğun ilk kazandığı bölgeydi.⁴⁶ 1071'den sonra Bizans'ın Anadolu'daki siyasi varlığının çöküşünün ardından Türkmen Boylarının bu topraklara göçleri sırasında, Hasankeyf ve çevresine ayrıca Yıva, Döğer ve Kayı boyu mensupları da yerleşmişlerdir. Nihayet Sultan Melikşah zamanında Selçuklular 1085'te Mervani hâkimiyetine son verip bölgedeki diğer şehirlerle birlikte Hasankeyf'i de almışlardır.⁴⁷ Selçuklulara bağlı komutanlar, Anadolu' da fethettikleri bölgelerde bir çeşit özerk beylikler oluşturmaktaydılar. Bazı tarihçilerin 'Birinci Selçuklu Feodalitesi' gibi adlarda koyduğu bu dönemde Anadolu'da Saltukoğulları (Erzurum), Danişmentogulları (Kayseri), Mengücekoğulları (Divriğ), Suriye Selçukluları (Şam), Anadolu Selçukluları (Konya) gibi beylikler ortaya çıkmıştır.⁴⁸ Böylece çok geniş bir coğrafyaya yayılan Büyük Selçukluların genel özellikleri ve devletin devamı niteliğindeki Anadolu Selçuklu Devleti ve ona bağlı ilk dönem beylikleri XI- XII yüzyılda Anadolu'da kurulmaya başlanmıştır. Anadolu da kurulan bu Türkmen Beylikleri kısa süre içinde yerleştikleri bölgelerin dağ, nehir ve yayla isimlerini Türkleştirmeyi başarmışlardır.⁴⁹

1.3.3.2.Artuklular

Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın 1071 senesinde Bizans'a karşı kazandığı Malazgirt Zaferiyle Anadolu toprakları hızlı bir Türkleşme süreci içine girmişti. Zaferin sonrasında Türk akıncıları İzmit Körfezi'ne kadar ulaşmış ve Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ağırlıkta olmak üzere fethedilen topraklarda Türk Beylikleri kurulmuştu. Bunlardan en önemlilerinden biri Sultan Alp Arslan'ın kumandanlarından Artuk Bey'in oğulları tarafından kurulan Artuklulardır. Hısn-ı

⁴⁵ Yusuf Oğuzoğlu, İA (TDV), XVI, İstanbul, 2001, s. 365.

⁴⁶ M. Oluş Arık, a.g.e. s. 15.

⁴⁷ Yusuf Oğuzoğlu, a.g.mad. s. 365.

⁴⁸ M. Oluş Arık, a.g.e. s. 15.

⁴⁹ Salim Cöhçe, Malazgirt Meydan Muharebesinden Önce Anadolu'da Türk Varlığı,Türkler, S 6. Ankara, 2002, s. 13.

Keyfa ve Mardin'de kurulan iki ayrı beyliğe ismini veren Artuk Bey, Malazgirt Savaşı'na katılan Türkmen beylerindedir.⁵⁰

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın gönderdiği ordunun 1085 yılında Mervanoğulları hâkimiyetine son vermesiyle Diyar-ı Bekr'in tamamının Selçukluların eline geçmesini sağlamıştır.⁵¹ 1091 yılında Artuk Bey öldüğünde Tutuş, Artuk'un oğlu Sökmen'i vali olarak tayin etti. Sökmen ile birlikte kardeşi Necmeddin İlgazi'yi de tayin ettiği rivayet edilir.⁵² 1097 yılında Fatimi halifesi Mustansır, Kudüs'ü almak istedi. Ancak Sökmen ve İlgazi 40 gün direnen şehri anlaşma yoluyla teslim ettiler. İlgazi Bağdat'a gitti. Sökmen ise babasının eski faaliyet yöresine Urfa'ya gitti.⁵³ Sökmen, babasının faaliyet gösterdiği bu bölgede devlet kurma düşüncesindeydi.

Musul hâkimi Kıvamuddevle Kürboğa'nın, Sultan Berkayaruk b. Melikşah tarafından gönderildiği Azerbeycan seferi esnasında ölmesi üzerine, Musul şehri, Kürboğa'nın Hısn-Keyfa naibi olan Musa tarafından zorla işgal edildi. Bunun üzerine Ceziret-İbn Ömer hakimi Çökürmüş Musul'u kuşattı. Musa şehri kaybedeceğini anlayınca, Hısn-Keyfa'nın kendisine ikta olarak verilmesi ve on bin dinar karşılığında Artuklu Sökmen'in desteğini talep etti. Buna olumlu yanıt veren Sökmen, verdiği desteğin karşılığında geri dönüp, Hısn-Keyfa'nın idaresini ele geçirdi. Böylece Sökmen, Artukluların "Hısn-Keyfa veya Sökmaniyye" denilen ilk kolunu 1102 yılı sonlarında kurmuş oldu.⁵⁴

Böylece XII. yüzyılın ortalarından itibaren Diyar-ı Bekir'in tamamına hükmedecek olan Artuklu oğullarının bölgedeki ilk şubelerinin başkenti olan Hısn Keyfa, kendi adıyla da anılacak bu Türkmen emirliğinin yaklaşık 130 yıl boyunca (495-628/1102-1231) siyasi ve kültürel merkezi olarak hizmet etmiştir. Tarihinin en görkemli kesitini meydana getiren bu dönemde Artuklu beylerinin büyük gayreti ile

⁵⁰ Aydın Usta, Artuklular, Türkler, Cilt 6, s. 810.

⁵¹ Adnan Çevik, Hasankeyf Medeniyetlerin Buluştuğu Başkent, Doğa Derneği, Ankara, 2012, s. 19.

⁵² Çoşkun Alptekin, ' Artuklular', Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, VIII, Konya 1994, s. 173.

⁵³ Suavi Aydın- Kudret Emiroğlu- Oktay Özel- Süha Ünsal, Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet, İstanbul, 200, s.86.

⁵⁴ Aydın Çelik, Hısn Keyfa Artukluları', Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Sayı 161, İstanbul, Nisan 2006, s.3.

Hısn Keyfa, saraylar, camiler, medreseler, hanlar, hamamlar, çarşılar ve muntazam sokaklarıyla kale kasabası durumundan çıkıp mamur bir şehir görünümüne bürünmüştür⁵⁵.

Devletin kurucusu olan I. Sokmen amacına ulaşmıştır. O, yalnız Hısn-ı Keyfa Artuklu Devleti'nin hükümdarı değil, Artuklu ailesinin reisi durumunda idi.

I. Sokmen Haçlılarla yapmış olduğu savaşlarda büyük şöhret kazanmıştı. Muineddin Sokmen son olarak Haçlılarla karşı savaşmak için Dımaşk hakimi Tuğtekin'e yardıma giderken yolda öldü (1104).⁵⁶

Sokmen'in ardında 1105 yılında, Hasankeyf Artuklu tahtına çıkan oğlu İbrahim'in hâkimiyeti kısa sürmüş; onun ölümünün ardında 1108'de 36 yıl gibi uzun bir süre bu mirası taşıyacak Rükneddevle Davud beyliğinin yönetimini ele almıştır.⁵⁷

El Cezire ve Diyarbekir bölgesinde büyük devlet olma şansını Rükneddevle Davud ile yakalayan Hısn-ı Keyfa Artuklularının, İmadüddin Zengi'nin ortaya çıkışıyla bütün planlar altüst olmuş, hatta devletin geleceği tehlikeye düşmüştür. Zengi ve amcazadesi Timurtaş ile uğraşmaktan yorgun düşen Davud'un 1144'de ölümü üzerine oğlu Fahrüddin Kara Arslan Hısn-ı Keyfa Artukluları hükümdarı oldu.⁵⁸ Ancak Karaaslan'ın kardeşi Doğmuş, onun liderliğine muhalefet ederek Karaaslan' a karşı Zengiden yardım istedi. Durumu lehine değerlendirmek isteyen Zengi, Hısn-ı Keyfa'ya bağlı Hani, Çermük, Ergani ve Siirt bölgesini ele geçirdi. Ancak Karaaslan Anadolu Selçuklu Sultanı II. Mesud'dan destek sağlayınca, Zengi işgal ettiği bölgeyi terk etmek zorunda kaldı. Böylece Karaaslan da destek aldığı

---

⁵⁵ Adnan Çevik, a.g.t. s. 111

⁵⁶ Remzi Ataoğlu, "Batman Yöresinde Kurulan Hısn-ı Keyfa Artuklu Devleti ve Hükümdarlarından Rükneddin Davud", I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, Batman, 15-17 Nisan 2008, s. 311.

⁵⁷ Adnan Çevik, a.g.e. s. 21.

⁵⁸ Remzi Ataoğlu, a.g.m. s. 311.

Anadolu Selçuklu Devletine tabii oldu.⁵⁹ Karaaslan 23 yıllık bir hükümdarlıktan sonra 1167'de öldü.⁶⁰

Kara Aslan'ın ardından on sekiz yıl kadar süren Nureddin Muhammed (1167-1185) devrinde, Hasankeyf Artukluları ilk zamanlar Nureddin Zengi'ye onun ölümünden sonra ise Selahaddin Eyyûbi'ye tabi olmuşlardır. Nureddin Muhammed, özellikle Selahaddin Eyyûbi ile barışçıl bir siyaset izleyerek bölgedeki nüfuzunu artırma yoluna girmiştir. Hasankeyf Artukluları bu siyasetin ödülü olarak birçok yeri ele geçirmiş, hepsinden önemlisi Amid'i almıştır.⁶¹

Nureddin Muhamedd'in 1185'de ölümü üzerine 10 yaşındaki oğlu II. Sökmen geçti. Hareketsiz bir dönem geçiren II. Sökmen 1200 yılında Hısn-ı Keyfa'da sarayın damından düşerek öldü. Yerine veliaht olarak memluku ve damadı Ayaz'ı vasiyet etti ise de devlet adamları Hısn-ı Keyfa Artuklu tahtına kardeşi Nasreddin Mahmud'u hükümdar yapmışlardır.⁶²

Nasreddin Mahmud döneminde gittikçe kuvvetlenen Türkiye Selçuklularının Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu ele geçirme gayretleri Hısn-ı Keyfa Artuklularını oldukça zor durumda bıraktı. Bu sebeple Hısn-ı Keyfa Artukluları Eyyûbiler ile Anadolu Selçukluları karşısında ikili oynamak mecburiyetinde kalmışlardır.⁶³

Nasreddin Mahmud 1222 yılında ölmesi üzerine onun, yerini Rükneddin Davud almıştır.⁶⁴

Rükneddin Mevdud, Moğolları peşine takıp Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'ya gelen Celaleddin Harezmsah'a bel bağlar. Ancak onun talihsiz ölümü Hısn-ı Keyfa Artuklularının sonunu hazırlamıştır.⁶⁵

⁵⁹ Aydın Çelik, a.g.m. s. 5.

⁶⁰ Mehmet Emin Özmen, Anadolu Selçukluların Artuklular ile İlişkisi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Ortaçağ Bilim Dalı, Konya, 2007, s. 13.

⁶¹ Adnan Çevik, a.g.e. s. 21.

⁶² Remzi Ataoğlu, a.g.m. s. 312.

⁶³ Remzi Ataoğlu, a.g.m. s. 312.

⁶⁴ Adnan Çevik, a.g.e. s. 23.

XII. yüzyılın sonlarına doğru Diyar-ı Bekr'de artan Eyyûbi baskısı 1232 yılında Melik Kamil tarafından Hasankeyf Artuklularının İkinci paytahtı konumundaki Amid'in zaptıyla neticelenmiş ve hemen ardından da beyliğin asıl başkenti Hasankeyf'e yönelen Eyyûbi güçleri aynı yılın baharında şehri teslim almışlardır. Bu sırada beyliğin başında Rükneddin Mevdud (1222-1231) bulunmaktadır. Böylece Hasankeyf'te 130 yıllık Artuklu hâkimiyeti yerini Eyyûbi yönetimine bırakmıştır.⁶⁶

1.3.3.3.Eyyûbiler

Adını hanedanın kurucusu olan Selahaddin Eyyubî'nin babası Necmeddin Eyyub b. Şadi'den alan Eyyûbiler, Türk-Kürd-Arap karışımı melez bir aile olan Eyyûbîler, Hezbaniyye Kürdlerinin Ravadiyye kolundandır. Ravadîlerin en eski ataları Ravvad b. Müsenn el-Ezdî Yemen Araplarından olup 141/758 yılında Abbasî halifesi Ebû Caferel-Mansur tarafından Basra'dan alınarak aşiretiyle Azerbaycan'a yerleştirilmiş, zamanla bölgedeki Hezbaniyye Kürdleriyle karışarak onların bir kolu haline gelmişlerdi.⁶⁷

Mısır'da Fatimiler'den sonra kurulup, Suriye, Diyarbakır ve El-Cezire'yi de hâkimiyetleri altına alan Eyyûbiler'in, Artuklu siyasi tarihi içerisinde büyük yerleri vardır. Devletin kurucusu olan Selahaddin döneminden itibaren (1169-1193) Eyyûbilerle tanışan Artuklular, Onların 13. Yüzyılın ikinci yarısından yıkılışlarına kadar bu tanışıklıklarını sürdürmüşlerdir. Yaklaşık 70-75 yıllık bir süreyi kapsayan bu dönemde Eyyûbiler'le Artuklular, oldukça iç içe olmuşlardır.⁶⁸

Kısaca Eyyûbileri tanıttıktan sonra ve Hasankeyf'in Eyyûbi hâkimiyetine giriş sürecini daha önce anlattığımızdan burada bu konuya tekrar dönmüyoruz. İlk Hasankeyf Eyyûbi olan, Melik El- Melikü's Salih Necmeddin Eyyub'un (1232-1239)

⁶⁵ Remzi Ataoğlu, a.g.m. s. 312.

⁶⁶ Adnan Çevik, a.g.e. s. 23.

⁶⁷ Ramazan Şeşen, Eyyûbi ler, Türkler, C 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 102.

⁶⁸ Remzi Ataoğlu, "Artuklu- Eyyûbi İlişkileri",Tarih İncelemeleri Dergisi X', İzmir,1995, s. 71.

Hasankeyf Eyyûbi hâkimiyeti, El- Melikü'l Kamil'in ölümüne kadar, Mısır'daki Eyyûbi Devleti'nin tabiiyetinde sürmüştür. Daha sonra ise Eyyûbi tahtını ele geçirme planlarını uygulamaya geçirmekle uğraşmıştır. Bu arada Hasankeyf'te oğlu Turanşah'ı naip olarak bırakmıştır. Turanşah (1239-1249), babası Mısır sultanı olana kadar Hasankeyf Eyyûbilerinde naip vasfıyla bulunmuş, sonrasında babası tarafından buranın idarecisi olarak atanmıştır. Mısır'daki Eyyûbi sultanının ölümü (1249), Turanşah'a Eyyûbi sultanı olmanın kapılarını açmıştır. Necmeddin Eyyub'un ölümü üzerine karısı, Hasankeyf Eyyûbi Meliki Turanşah'ı idareyi ele alması için Mısır'a çağırmıştır. Turanşah, vakit kaybetmeden Mısır'a giderek Eyyûbi sultanı olmuştur.⁶⁹

Turanşah Mısır'a giderken yerine oğlu El-Muvahahid Takıyyeddin Abdullah geçmiştir. Hasankeyf Eyyûbi meliki olan El-Muvahahid Takıyyeddin Abdullah (1249-1294) aslında müstakil Hasankeyf'in gerçek kurucusu olarak kabul etmek gerekir.⁷⁰ El -Muvahahid Takıyyeddin Abdullah'ın kırk beş yıl gibi uzun bir süre hâkimiyet sürmesine rağmen, dönemi hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Bunun sebebi muhtemelen Moğol baskısı ve bu baskıya karşın El -Muvahahid'in pasif bir siyaset izlemesi olabilir. Hasankeyf'te hâkimiyetini sürdürüebilmek için hiç şüphesiz büyük gayret sarfeden El-Muvahahid, 1293-1294 yılında vefat etmiş, yerine oğlu El-Melik Kamil Seyfeddin Ebubekir geçmiştir.⁷¹

El-Melik Kamil Seyfeddin Ebubekir (1294-1301) devrinde bölgede Moğolların yıkıcı bir istilası daha görüldü. Seyfeddin Ebubekir 1301 yılında bilinmeyen bir sebepten dolayı öldürüldü. Moğol istilasının etkisiyle Seyfeddin Ebubekir'in yerine bir müddet kimse geçmedi. Nihayet Moğol hükümdarının 1304 yılında ölmesinin bölgede meydana getirdiği kısmi rahatlık sayesinde Hasankeyf Eyyûbi Melikliğine Seyfeddin Ebubekir'in yerine kardeşi Melikü'z Zahir Hasan geçti.⁷²

El-Melikü'z Zahir Hasan, İlhanlılar'ın bölgedeki baskılarının biraz hafiflediği bir anda tahta çıkmayı başarmıştır. El-Melikü'l Kâmil Seyfeddin Ebubekir'in

⁶⁹ Adnan Çevik, a.g.e. s. 23.

⁷⁰ Ahmet Demir, 'Eyyûbiler Döneminde Hasankeyf ve Çevresi' I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, Batman, 15-17 Nisan 2008, s. 396.

⁷¹ Adnan Çevik, a.g.e. s. 23-24.

⁷² Ahmet Demir, a.g.m. s. 396-397.

oğulları yedi yaşındaki el-Melikü's Salih ve sekiz yaşındaki el-Melikü'l Âdil Muciruddin Muhammed, yaşlarının küçük olması nedeniyle bu durumu sineye çekmek zorunda kalmışlardır.⁷³ Ancak halkın bu yeğenlere temayül göstermesinden çekinen El-Melikü'z Zahir Hasan, onlara Mahalmi idaresini vererek Hasankeyf'ten uzaklaştırdı. Saltanat davası içine giren iki kardeş orada da siyasal çalışmalarını sürdürüp halkı kendi yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Yeğenlerinin kendisine karşı mücadele ettiğini gören El-Melikü'z Zahir Hasan, ordusunu alarak onların üzerine yürüdüyse de yenilgiden kurtulamadı. İkinci bir saldırı hazırlığına girişen El-Melikü'z Zahir Hasan, bu sefer Tatar ve Türkmenlerden toplayabildiği askerleri de ordusuna kattı. Bu kalabalık orduyla yeğenlerinin üzerine yürüdü. Bu sefer amcalarına karşı koyamayacaklarını anlayan Melik Salih ve Melik Mucirüddin Merdheysem Kalesi'ne sığındılar. El-Melikü'z Zahir Hasan arkalarından gelerek kaleyi kuşatma altına aldı. Fakat kardeşlerin iyi savunma yapmaları karşısında kaleyi ele geçirme imkânını bulamayıp tekrar Hasankeyf'e dönmek zorunda kaldı.⁷⁴

Bölgedeki Emir Ebu Bekr ed-Dunbulî'nin ve diğer İlhanlı şahnelerinin Tebriz'e dönmesi ile burada meydana gelen idarî boşluk, rolleri tersine çevirmiş, bu sefer El-Melikü's Salih ve El-Melikü'l Âdil Muciruddin Muhammed amcalarına karşı taarruza geçmişlerdir. İlk iş olara Mahalmî bölgesine geçip, bölgedeki birçok Kürt aşiretini çeşitli vaatlerle yanlarına çeken, sonra da Hasankeyf'teki taraftarlarına haber salan muhalif kuvvetler, Hasankeyf üzerine yürümüşler ve burayı kuşatmışlardır. Diğer taraftan şehrin giriş çıkışlarını kapatmışlar, psikolojik savaş uygulayarak, askerlerin ve halkın direncini kırmışlardır.⁷⁵ Melikü'z Zahir, başta direnip şehri teslim etmek istemedi, fakat şehir halkının yeğenlerine yardım ettiğini görünce bunu içine sindiremeyip intihar etmiştir.⁷⁶

Büyük zorlukların ardından amcasını devirerek Hasankeyf Eyyûbi tahtına çıkan El-Melikü's Salih, iktidarının ilk yıllarında, öncelikle yandaşlarının desteğini tam anlamıyla sağlamakla, daha sonra da İlhanlı baskısından dolayı büyük zarar

⁷³ Ali Mınyat, a.g.t. s. 99.

⁷⁴ Ahmet Demir, a.g.m. s. 397.

⁷⁵ Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi, vrk. 11b; ayrıca bkz. Ali Mınyat; a.g.t, s. 100.

⁷⁶ Ahmet Demir, a.g.m. s. 397.

gören şehirde imar faaliyetleriyle uğraşmıştır. Bu istikamette ilk olarak kalenin yıkılan yerlerini onarmış ve kaleyi sağlamlaştırmıştır. Diğer taraftan iktidarının ilk yıllarındaki en önemli gelişme kuşkusuz Gazan Han'ın ölmesidir (703/1304). Gazan Han'ın ölümünden sonra, taht değişikliği nedeniyle İlhanlılar'ın bölge üzerindeki baskıları biraz hafiflemiştir. Bu durumdan faydalanan El-Melikü's Salih, İlhanlılar'a karşı Memlûklar'a yaklaşma siyaseti izlemiştir.⁷⁷

El-Melikü's Salih 1326 yerine oğlu Seyfeddin Şadi'yi tayin ederek Hicaz'a gitmeye karar verdi. Fakat bu durum El-Melikü's Salih'in kardeşi Melik Mucirüddin'in itirazına yol açmıştır. Zira daha önce yerine kendisini atacağını bizzat söylemişti. Yaptığı haksızlığın farkına varan Melik Salih, oğlunu azletmemekle beraber, kardeşi Mucirüddin'i de yönetimde ona şerik etti.⁷⁸

Bölgede İlhanlı hâkimiyetinin zayıfladığı bir dönemde idareyi ele alan el Melikü'l Âdil Mucirüddin Muhammed, kardeşi gibi imar faaliyetlerine büyük önem vermiş, böylece İlhanlılar'dan kalan kötü izleri silmeye çalışmıştır. 727/1327 yılında, Büyük Cami (Camiü'l Kebir)'nin inşasını başlatmış, sonraki yıl kalenin ve çarşının restorasyonu ile meşgul olmuş, kalenin kuzey tarafından Dicle Nehri'ne bakan saraylar ve evler yaptırmıştır. Ayrıca aynı yıl, yerinde daha önce kilise yer alan, bugün kalenin içinde kalıntıları halen mevcut bulunan Ulu Cami'nin yapımını başlatmıştır. 1329'da ise kaledeki burçların, sarayların, kale duvarlarının, evlerin yenilenmesiyle ilgilenmiştir. Bunların dışında kalenin kuzey köşesinde yer alan Küçük Saray'ı inşa ettirdiği gibi, su kanalları vasıtasıyla çevredeki dağlardan kaleye ve şehre su getirmiştir (1331).⁷⁹

İlhanlıların Hasankeyf üzerindeki izleri silinmeye çalışırken, Karakoyunlu Türkmenlerin bölgedeki faaliyetleri şehrin yeniden iskânı için yapılan gayretleri sekteye uğratmıştır. Hasankeyf XIV. yüzyılda önemli bir merkez olma özelliğini koruduysa da eski parlak günlerine kavuşamadı. Hamdullah el- Müstevfi, buranın

⁷⁷ Hisn-ı Keyfa Vekâyinâmesi, vrk. 11b; ayrıca bkz. Ali Mınyat; a.g.t. s. 101.

⁷⁸ Ahmet Demir, a.g.m. s. 397.

⁷⁹ Adnan Çevik, a.g.e. s. 25.

önceleri büyük bir şehir iken XIV. yüzyılda kısmen harap durumda olduğunu ve buradan ancak 82.500 dinar vergi toplanabildiğini belirtir.⁸⁰

İlhanlıların bölgedeki olumsuz faaliyetleri Hasankeyf'i de etkilemiş, şehir harabeye dönmüştür. Hısn-ı Keyfa Vekayinamesi'nin bildirdiğine göre bir ara şehrin durumu o kadar kötüleşmiştir ki Hasankeyf Eyyûbi Melikleri bile mağaralarda oturmak ve şehri buradan yönetmek zorunda kalmışlardır.⁸¹

Hasankeyf Eyyûbileri'nin en parlak hükümdarlarından biri de Melikü'l Adil Şehabeddin Gazi dönemidir.⁸² Şehabeddin Gazi'nin devrinde yaşanan siyasi olayları üç ana başlık altında özetleyebiliriz. Bunlar Karakoyunlu Türkmenler, Kürt aşiretleriyle yaşanan çatışmalar ve Erzen Beyliği üzerine yapılan seferlerdir.

Daha sonraki Süreçte bazı meliklerin kısa süren hâkimiyetlerinin ardında El-Melikü'l Adil Ebu'l Mefahir I. Süleyman (1378-1424) iktidarı eline almıştır. Hasankeyf'teki Eyyûbi hâkimiyeti hakkında en kapsamlı bilgiye ulaştığımız Hısn-ı Keyfa Vekayinamesi adıyla bilinen kaynağın onun döneminde yazılmasına rağmen, onun hâkimiyet yıllarına ait bölümün tespit edilememiş olması nedeniyle Hasankeyf Eyyûbilerinin en uzun, belki de en parlak zamanlarının yaşandığı bu dönem yeterince bilgiye sahip değiliz. Yine bu devirde bölgede ortaya çıkan Akkoyunlu nüfuzu, Hasankeyf için yeni bir iktidarın habercisi olmuştur. Nihayetinde Hasankeyf 1462 Akkoyunlu hâkimiyetine girmiş ve 20 yıl kadar onların idaresinde kalmıştır.⁸³

Hasankeyf'in Akkoyunlu hâkimiyeti ayrı bir başlık altında inceleneceğinden ve tarihi bütünlük açısından Hasankeyf'in ikinci dönem Eyyûbi hâkimiyetine geçişine devam edilmiştir.

1482 yılında Hasankeyf'te Eyyûbi hâkimiyeti yeniden başlamıştır. Ancak Hasankeyf'teki bu ikinci dönem Eyyûbi hâkimiyeti pek parlak ve uzun süreli

⁸⁰ Yusuf Oğuzoğlu, a.g.mad. s. 366.

⁸¹ Ali Mıynat, "Eyyubi Hanedanının Son Kalesi Hasankeyf'in Çöküşü", Tarih İncelemeleri Dergisi, S. 2, İzmir, 2009, s. 49.

⁸² Ahmet Demir, a.g.m. s. 414.

⁸³ Adnan Çevik, a.g.e. s. 26.

olmamış, kısa bir süre sonra şehir bölgenin önemli şahsiyetlerinden İdrisi Bitlisi'nin de yardımıyla Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.⁸⁴

1.3.3.4.Akkoyunlular

Anadolu'nun doğusunda politik bir organizasyon olarak ortaya çıkan Akkoyunlu Devleti, Oğuzların Bayındır kolu tarafından oluşturulmuştur. Bundan dolayı da Akkoyunlu hanedanı Bayındır ve Bayındırlı adları ile de anılmaktadır. Akkoyunlular XIV. yüzyılın ikinci yarısı süresince kuzeyde Bayburt, güneyde Urfa ile Fırat ve Dicle'nin olduğu Diyarbakır civarında yaşamaktaydılar. Akkoyunlular bu dönemde yazlık ve kışlıklar arasında göç ederek her tarafa akınlar yaparak faaliyet göstermekteydiler.⁸⁵

Akkoyunluların ünlü hükümdarı Uzun Hasan'ın en önemli amaçlarından bir tanesi mevsimlik göç yolları üzerinde bulunan Hasankeyf'i alarak, bu güzergâhın güvenliğini ve emniyetini sağlamaktır. Diğer taraftan Uzun Hasan, kendi döneminde önemli bir ticaret merkezi olan Hasankeyf'i ele geçirerek, Tebriz'i Halep ve Bursa'ya bağlayan ticaret yolunun yönetimini de ele geçirmeyi istemektedir.⁸⁶ Akkoyunlular Hasankeyf'te yaklaşık 21 yıl (1461-1482) kalabilmişlerdir.⁸⁷

Akkoyunlu Beyi Uzun Hasan tarafından zapt edilen şehir 1501'den sonra Safeviler'in nüfuz alanında kaldı; yöredeki Türkmen gurupları da bu arada Azerbeycan tarafına göç etmişlerdi. Şah İsmail, Siirt ve Hasankeyf'i elinde bulunduran ve aynı zamanda eniştesi olan Eyyûbi Meliki Halil'i Tebriz'de hapse attırıp yöreyi idaresi altına almıştı. Ancak kısa süre sonra Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran zaferi üzerine hapisten kurtulan Melik Halil diğer bazı beylerle birlikte Osmanlılara itaat arzetti ve Siirt'i geri aldıktan sonra Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında (1517) Mardin'in fethinin ardından Osmanlıların desteğiyle

⁸⁴ Adnan Çevik, a.g.e. s. 26.

⁸⁵ Kazım Paydaş, Akkoyunlular Devlet Teşkilatı, Türkler, C 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 108.

⁸⁶ Adnan Çevik, a.g.e. s. 26. Tufan Gündüz; Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, Ankara 1997, s. 32.

⁸⁷ Hüseyin Yurttaş, Hüseyin, Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri, Erzurum, 1991(Basılmamış doktora tezi 2 cilt) s. 31.

Hasankeyf'i ele geçirdi. Şehrin idaresi ona bırakıldı ve böylece burada Osmanlı dönemi başladı.⁸⁸

1.3.3.5.Osmanlılar

Yavuz Sultan Selim'in doğu seferinden sonra, Osmanlı Devleti yörede yavaş yavaş otorite sağlamaya başladı. 1516 yılında Yavuz Sultan Selim kendisine Doğu Anadolu'nun fethedilmesini tavsiye eden meşhur âlim ve tarihçi İdris-i Bitlisi'ye Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin Osmanlı Devleti'ne ilhakı için vazife verdi. İdris-i Bitlisi'nin İslam birliğinin sağlanması için zaruretine inandığı ve bunun için Osmanlı idaresi altında yaşamaya ikna ettiği başta Bitlis Hakimi Emir Şerefüddin, Hizan Meliki Emir Davud, Hısn-ı Keyfa Emiri Melik Halid, Çemişgezek Hakimi Eyyûbilerden Melik II. Halil, İmadiye Hakimi Sultan Hüseyin, el-Cezire Hakimi Şah Ali Bey, Pertek Hakimi Kasım Bey ve Urmiye, Savran (Suran), Sason, Atak, Cizre, Eğil, Garzan, Çapakçur, Sincar, Elok, Hızo, Zerik, Siverek, Palu, Siirt, Çermik, Malatya, Urfa, Besni, Harput, Mardin ve Cezire-i Ömeriyye hakimleri olmak üzere 25'ten fazla Umera-yı Ekrad, Etrak, Arap, istimalet (kendi meyil ve arzuları ile) Osmanlı Devleti'ne iltihak ettiler.⁸⁹

XVI. yüzyıl'dan itibaren Hasankeyf olarak anılan Hısnı Keyfa'nın Osmanlıların eline geçiş yılı hakkında değişik tarihler verilmesine karşın, 1516 (922 H.) da Hasankeyf'in kesinlikle Osmanlıların elinde olduğu söylenebilir. Şöyle ki: Karaçelebi Zade Abdülaziz Efendi 1517 senesi olayları arasında Diyarbakır Mirimiranı Bıyıklı Mehmet Paşa Mardin ve Hısn-ı Keyfa ele geçirdiğini bildirmektedir.⁹⁰ Böylece Hasankeyf'te 630/1232 yılında tesis edilen, 866/1462 yılında Akkoyunlular'ın yirmi yıl süreyle sekteye uğrattığı, toplam 264 yıl süren Eyyûbi hâkimiyeti sona ermiştir. Yavuz Sultan Selim, Hasankeyf'in ilhakı münasebetiyle Hasankeyf'te 922/1516 yılında adına sikke bastırmıştır. Sikke 3,60 gr.

⁸⁸ Yusuf Oğuzoğlu, a.g.mad. s. 366.

⁸⁹ İdris-i Bitlisi, Heşt Bihişt, C. 1, çev: M. Karataş, S. Kaya, Y. Baş, BATAV Yayınları, Ankara,

⁹⁰ Hüseyin Yurttaş, a.g.t. s. 33.

ağırlığında ve 16 mm. kuturunda olup İstanbul Arkeoloji Müzesinin İslami Nümizmatik kabinesinde ve 1506 numarada teşhir edilmektedir.⁹¹

Hasankeyf, Osmanlı devlet düzeni içinde Diyarbekir beylerbeyliğine bağlı önce kaza, sonradan sancak merkezi oldu ve giderek gelişme gösterdi. 1526'da on dört mahalleli orta büyüklükte bir şehir merkezi durumundaydı ve Güneydoğu Anadolu'da Mardin, Diyarbakır ve Antep'ten sonra fiziki görünümü ve nüfusu açısından Urfa ile birlikte bölgenin dördüncü büyük şehrini teşkil ediyordu. XVII yüzyıldan itibaren gelişen yeni şartlar, XVI. Yüzyılda önemli bir merkezi teşkil eden Hasankeyf'i olumsuz yönden etkiledi. Basra-Bağdat üzerinden gelen ana ticaret yollarının sönlüklemeye başlaması, Osmanlı- İran savaşları ve İran ambargosu ticarete önemli bir darbe vurdu. XIX. Yüzyıl Osmanlı idari teşkilatının önemli kaynaklarından 1867 tarihli Vilayet Nizamnamesi'nde yine Diyarbekir eyaleti içinde kaza merkezi mertebesinde olduğu görülen Hasankeyf bir ara Midyat''a bağlı bir nahiye merkezi durumuna gelmiştir.⁹²

1.3.3.6.Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet döneminde Hasankeyf, 1926 yılında Mardin'in kaza merkezlerinden Gercüş'e bağlanmıştır.⁹³

Hasankeyf, 1990 yılına kadar idari statüsü Gercüş'e bağlı olarak devam etmiştir. 1990 yılında Batman'ın il olması ile Hasankeyf de ilçe yapılarak buraya bağlanmıştır. Ayrıca 1970'li yıllardan itibaren ILISU Baraj projesiyle gündeme gelmiştir.⁹⁴

⁹¹ İbrahim Artuk, "Yavuz Sultan Selim'in Harput ve Hasankeyf'nin İlhakı İle İlgili İki Sikkesi", İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan, Ankara, 1988, s. 416.

⁹² Yusuf Oğuzoğlu, a.g.mad. s. 366.

⁹³ Yusuf Oğuzoğlu, a.g.mad. s. 366-367.

⁹⁴ Burhan Zengin, a.g.e. s. 71.

2. ŞEHİRCİLİĞİN TARİHİ GELİŞİMİ

2.1. Şehircilik Kavram

Türk Dil Kurumuna göre şehir kelimesinin Türkçe anlamı Nüfusunun çoğu ticaret, sanayi, hizmet veya yönetimle ilgili işlerle uğraşan, genellikle tarımsal etkinliklerin olmadığı yerleşim alanı⁹⁵ olarak ifade eder. Yine Türk Dil Kurumuna göre Şehircilik kelimesinin Türkçe anlamı ise “Şehirlerin kurulmasında, düzenlenmesinde, güzelleştirilmesinde kullanılacak, uygulanacak yöntemleri, şehirlerle ilgili toplumsal, ekonomik vb. sorunları konu edinen bilim dalı, kentçilik, urbanizm”⁹⁶ olarak tanımlar.

Şehir kelimesinin ansiklopedik anlamına bakıldığında; Halkı çeşitli profesyonel etkinliklerde bulunan (özellikle hizmet kesiminde) önemli büyüklükte yerleşim alanı; kent. Geniş manada şehircilik; 1. İnsan yerleşmelerini düzenleme ve örgütleme sanatı(eşanlamlısı Kent bilimi). 2. Kentsel veya kırsal mekânı (konut, iş, eğlence yapıları, dolaşım ağları) en iyi işleyecek ve toplumsal ilişkileri iyileştirecek biçimde düzenleme sanatı⁹⁷ anlamına gelmektedir.

Öncelikle birkaç dilde “şehir” kelimesine bakalım; İngilizcede “city”, Almanca” stadt“, Fransızca “ville “ kelimeleriyle eş anlamlıdır.⁹⁸ Ayrıca Latin kökenli “City (kent)” kelimesi, “kentli” ve “medeniyet” anlamlarına gelen “civitas”tan türemiştir. Kent, farklı milliyetlerden, ırklardan ve toplum kategorilerinden insanları bir yere çekerken, farklılıkların ve karışıklığın tanımlandığı bir yer haline gelir.⁹⁹

Eski Türkler (Gök Türkler, Uygurlar) şehre “balık” adını veriyorlardı. Daha sonraları bu kelimenin balığ tarzında da söylenildiği biliniyor. XI. yüzyılda

⁹⁵ <http://www.tdkterim.gov.tr/bts/04.07.2013>

⁹⁶ <http://www.tdkterim.gov.tr/bts/04.07.2013>

⁹⁷ Librairie Larousse C21, Şehir- Şehircilik maddesi. Milliyet Yayınları, İstanbul, 1986, s. 11030-11031.

⁹⁸ Halet Çembel, Çok Dili Arkeoloji Sözlüğü, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1994, s. 63.

⁹⁹ <http://www.arkitera.com/news.php?action=displayNewsItem&ID=10292> 14.07.2013

Karahanlı Türkleri ile Oğuz Türkleri'nin balık kelimesi yerine kend (=kent) sözünü kullandıkları görülür. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud, balık sözünün bu manasını bilmekte ve onun İslamiyetten önce Türkler tarafından şehir ve kale manasında kullanıldığını söylemektedir.¹⁰⁰ Ayrıca Balık kelimesinin günümüzde kullanılan “balçık” kelimesi ile yakın ilgisi vardır. Çünkü, eski Türk kentlerinde hakim ve etkin unsur olan koruma amaçlı surlar balçıktan yapılmaktadır.¹⁰¹ Yine Oğuzlar ve onlara uyanlarca Kend (Kent) “köy” manasında kullanılmaktadır. Bundan takriben elli yıl önce Türkiye’de Orta Kent, Şehir Kent, Hasar Kent ve Kaya Kent vb. isimli kentler vardı.¹⁰²

Dilimize geçen şehir kelimesi de Farsça’da “Şehr” kökeninden gelmektedir. Toplumumuzda kent kavramı ile aynı anlamı ifade etmek üzere yaygın olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Arapça’dan dilimize geçen “vilayet” kelimesi; merkezî yönetimin, coğrafya durumuna, ekonomik şartlara, kamu hizmetlerinin gereklerine göre, ülke üzerinde yayılmış, bir vali yönetimindeki en önemli bölümü, “il” ile aynı anlamlıdır.¹⁰³ Bu tanımlamalardan yola çıkarak tez çalışmamız içinde şehir kelimesi yerine zaman zaman kent kelimesi de kullanılacaktır.

Şehir kelimesinin kavramsal anlamı üzerinde Şehir Planlanmamacıları, Mimarlar, İktisatçılar, Sosyologlar, Tarihçiler, Sanat Tarihçileri, Coğrafyacılar ve birçok disiplinin uzmanları tarafından yorumlanmış ve halen yorumlanmaktadır. Şehirlerin insan yaşamı üzerindeki etkileri göz önüne alındığında şehirlerin ne denli önemli olduğu anlaşılır. Bu bağlamda şehir- şehircilik kelimelerinin kavramsal tanımlamaları ve yorumları üzerinde araştırmacıların şehri-şehirciliği ne şekilde ifade ettiklerini detaylandıralım;

İlk olarak ünlü Sosyolog Max Weber Şehir adlı kitabında; Şehir, basit olarak, bir veya daha fazla ayrı evler kümesinden oluşur ama görece kapalı bir yerleşim

¹⁰⁰ Faruk Sümer, Eski Türklerde Şehircilik, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s.1.

¹⁰¹ Tuncer Baykara, Sosyal Yapı ve Şehir Hayatı, Yeni Türkiye Dergisi, Ankara, Mayıs-Haziran 2002, s. 426.

¹⁰² Faruk Sümer, a.g.e. s. 1.

¹⁰³ Erol Kaya, “kent-Kentleşme ve yönetim”Modern Kent Yönetimi-I,Plato Danışmanlık A.Ş. İstanbul, 2007, s. 10.

bölgesidir. Geleneksel olarak (her ne kadar hep böyle olmasa da) şehirlerde evler birbirlerine yakın inşa edilir. Bugün olduğu gibi çoğu zaman da duvarları birbirlerine bitişik yapılır. Yapıların bu şekilde kümelenmesi, günlük kullanımdaki anlamda bizi, niceliksel olarak büyük bir mahalle olarak düşünülen “Şehir” kavramına götürmektedir.¹⁰⁴

Yine John Reader Şehirler adlı kitabının ilk cümlesinde; Şehirler, medeniyeti tanımlayıcı insan eserleridir. İnsanlığın bütün başarıları ve bozgunları şehirlerde yatar. Kamu binaları, anıtlar, arşivler ve kurumlar kültür mirasımızı nesilden nesile aktaran mihenk taşlarıdır. Şehirlere şekil veririz, ardından onlar bizi şekillendirir.¹⁰⁵ Şehirlerin insanlar üzerindeki etkilerinin büyük olduğunu belirtir.

David Harvey ise ‘Sosyal Adalet ve Şehir’ isimli kitabında “Kent, kuşkusuz karmaşık bir şeydir.” diye ifade eder.¹⁰⁶ Bu da Kent için yapılmış bütünlüklü bir tanıma ulaşmanın oldukça zor olduğunu gösterir.

Osman Nuri Ergin ise Şehirciliği kavramsal olarak diğer milletlerden farklı ve onlarınki ile karşılaştırmalı yapar. Şöyle ki “ *bence Sitenin şehircilik bakımından en doğru tarifi budur. Sitenin dilimize mukabili Medine veya Belde’dir* “ der ve ekler; Yunanlar Cite haricinde kalanlara Metek, Romalılar Barbar dedikleri gibi, Araplar’da Medine haricinde yani çöllerde yaşayanlara Bedevi derlerdi. Türkler ise bunlara, Şehirli, Köylü adını verirler.¹⁰⁷ Eski Türklerde ve Araplarda kullanılan Şehirli-Köylü ve Medine- Bedevi tabilerinin kullanımında benzerlik görülmektedir.

Mustafa Cezar Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık adlı kitabının önsözünde; Uygarlığın gelişmesini sağlayacak en uygun ortam şehirlerde doğar. Tarihi gerçekler, şimdiye değin sanat ve bilimin şehirlerde geliştiğini gösterir. Gerçi göçebelerinde sanatı vardır. Hatta ilkel insanların bile sanat varlıklarından söz etmek

¹⁰⁴ Max Weber, Şehir, çev. Musa ceylan, Asa Yayınları, İstanbul, 2010, s. 87.

¹⁰⁵ John Reader, Şehirler, Çev; Fatine Bahar Karlıdağ, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 17.

¹⁰⁶ David Harvey, Sosyal Adalet ve Şehir, Metis Yayınları, İstanbul, 2003, s. 27.

¹⁰⁷ Osman Nuri Ergin, Türk Belediyecilik ve Şehircilik Tarihi Üstüne- Seçmeler, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi, İstanbul, 1987,s. 30.

mümkündür. Ama bilimin doğup gelişebilmesi için şehir yaşamı şarttır. Uygarlığın temel direği olan yazı da şehirli insanların ürünüdür. Hem de bu ürün insanların şehirlikte epeyce bir kıdem kazanmasından sonra doğabilmiştir.¹⁰⁸ Mustafa Cezar şehircilik kavramına bilim penceresinden bakmıştır. Ayrıca şehirciliğin sadece sanat ürünleri ile sınırlanamayacağını ve hatta bedevi sanatını örnek göstererek, şehirciliğin uzun zamana yayılarak oluştuğunu belirtir.

Amerikalı toplumbilimci Louis Wirth (1897-1952) kent için şöyle bir tanım yapmıştır; “Toplumbilimsel amaçlarla bir kent, toplumsal açıdan bir örnek olmayan insanların görece olarak geniş bir alanda, yoğun bir biçimde ve sürekli olarak birlikte bir yere yerleşmiş bulunması biçiminde tanımlanabilir.”¹⁰⁹ Louis Wirth herhangi bir topluluğu yalnızca büyüklük açısından ele alarak kentsel olarak nitelemenin çok keyfi bir yaklaşım olduğunu söyler. O yüzden de günümüzde nüfusa bağlı olarak yapılan; nüfusu 2500 ve üstünde olan toplulukları kentsel, diğerlerini de kırsal olarak değerlendiren kent tanımlamalarını savunmak zordur. Kent için sadece rakamsal bir tanımlama ne kadar eksikse, sadece mekânsal bir tanımlama da o kadar eksik olacaktır. “Toplumbilimsel açıdan kenti tanımlama girişimlerinde kentten, genellikle nüfus birikiminin, uzmanlaşmanın, işbölümünün, sanayileşmenin, ikincil ilişkilerin yoğun biçimde yaşandığı bir yer olarak bahsedilir.”¹¹⁰

Mehmet Bayartan’ana göre; Şehir çeşitli zamanlarda ve çeşitli yerlerde kullanıldığı anlama bakıldığında, etimolojik bakımından; hakimiyet, devlet, idari bölge, eyalet ve ülke gibi anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca dünya anlamı da vardır.¹¹¹ Yine Mehmet Bayartan şehir kavramını; “şehir, yöneticiler ile tüccar ve esnaftan oluşmaktaydı. Sanayi ve ticaret faaliyetlerinin yoğunluk kazandığı siyasi, idari, askeri ve dini işlerin görüldüğü ve bütün bu işler için gerekli alt yapının

¹⁰⁸ Mustafa Cezar, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977.

¹⁰⁹ Louis Wirth, “Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentleşme”, 20. Yüzyıl Kenti, Çev: Bülent Duru, Ayten Alkan, Ankara, İmge Yayınları, İstanbul, 2002, s. 85.

¹¹⁰ Bülent Duru, Ayten Alkan, “Giriş: 20. Yüzyılda Kent ve Kentsel Düşünce”, a.g.e. s. 7.

¹¹¹ Mehmet Bayartan, Tarihi Coğrafya çalışmaları Açısında Şehir ve Osmanlı Şehri, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi, İstanbul, 2005, s. 86.

gerçekleştirildiği ve halkın buna göre teşkilatlandığı yerleşim alanlarına şehir denir".¹¹² Şehrin çok farklı ve entegre bir olgu olduğuna dikkat çekmektedir.

Şehir- kent tanımlamalarında ve şehrin kuramsal kavramlarda disiplinler arası tartışmalar hususunda, David Harvey'e göre "Sosyologlar, iktisatçılar, tarihçiler, coğrafyacılar, mimarlar, kent planlamacıları ve benzerleri kendi kapalı kavramsal dünyalarında yaşayıp, yalnız yollar çiziyorlar. Her disiplin kenti kuram ve önermelerini deneyeceği bir laboratuvar olarak kullanmış, yine de hiçbiri kentin kendisi hakkında ortaya kuram ve önermeler atamamıştır. Kent hakkındaki herhangi bir genel kuram, bir şekilde, kentin yüklendiği mekânsal biçimle (yani ev, fabrika, taşıma ve ulaştırma bağlantı noktaları ve benzerlerinin konumları) kentteki toplumsal süreçleri (yani kişileri kişilere, kurumları kişilere, istihdam fırsatlarını çalışanlara, gelir sahiplerini hizmetlere, vb. bağlayan toplumsal yapı faaliyetleri) bağdaştırmalıdır"¹¹³. Deniz Kana ise; "disiplinler tarafından yapılan spesifik tanımlar arasında belirgin bir bağ kurulamadığı gibi kent okumalarında bir kent tanımından çok, durumun belirsizliğinin anlatılmasına rastlanmaktadır. Günümüz araştırmacıları "Kent nedir?" sorusunun modern döneme ait eski bir soru olduğunu söylerler ve bir cevabın olamayacağını; kişiden kişiye değişeceğini söylerler. Hatta Kent'in beşeri bilimlerde muğlâklığın betimlenmesi için çok iyi bir sahne olduğunu da ifade etmektedirler"¹¹⁴.

Şehir kelimesinin kavramsal anlamı dışında ülkemizde yasal olarak bir yerin şehir olabilesi içi; 442 sayılı Köy Kanunu'nun 1. Maddesine göre; nüfusu 2.000'den aşağı olan yerlere köy, 2.000-20.000 arası olan yerlere kasaba, 20.000'den çok nüfuslu yerlere de şehir denmektedir. Nüfusu 2.000'den az olsa da belediye teşkilatı olan merkezler kaza olarak kabul edilmektedir.¹¹⁵

Bir yerin şehir olabilmesi için bir takım özelliklere sahip olması gerekmektedir.

¹¹² Mehmet Bayartan, a.g.m. s. 86.

¹¹³ David Harvey, a.g.e. s. 27.

¹¹⁴ Deniz Kana, İstanbul'da Kentleşme ve Değişim "İSTANBUL", Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Sinema-Tv Ana Sanat Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. 31.

¹¹⁵ Erol Kaya, a.g.m. s. 12.

Kısaca bunları maddeleştirelim;

- 1- Belli bir nüfus büyüklüğüne ve nüfus yoğunluğuna erişmiş olması,
- 2- Tarımsal üretimden daha ileri bir üretim düzeyi olan sanayi üretimine geçmiş olması ve bununla birlikte hizmet sektörünün gelişmiş olması,
- 3- Yerleşim yerinin fiziksel altyapısının belli bir düzeye ulaşmış olması,
- 4- Nüfusun büyük oranda örgütlenmiş karmaşık iş bölümüne ve yüksek uzmanlaşma düzeyine erişmiş olması,
- 5- Yerel değerlerin yerini ulusal değerlerin veya evrensel değerlerin almış olması,
- 6- Eğitim düzeyinin kırsal kesimdeki eğitim düzeyinden yüksek olması ve çocuk bakım ve eğitiminde aile dışı kurumların gelişmiş olması,
- 7- Sosyal normların yerini, resmi denetleme kurumlarının almış olması,¹¹⁶

Sonuç olarak şehircilik kavramı ile birlikte popüler dünyada sıkça dile getiren ve tartışılan konuların başında; şehir kültürü, şehir efsanesi, şehir felsefesi, şehir tarihi vb. gibi şehir kavramıyla bağlantılı konular oldukça yaygındır. Bu bağlamda düşünürlerin ve araştırmacıların şehir tanımları her ne kadar farklı da olsa, şehrin varlığı bir gereksinim ve bir uygarlık sonucu oluştuğu ve ayrıca her şehrin kuruluşunda benzer veya farklı sebeplerin olduğu anlaşılmaktadır.

2.2. Şehircilikte Tarihi Süreç ve Gelişim

Günümüzden yaklaşık 14 bin yıl önce iklim kuşaklarının yer değiştirmesi, doğal çevre üzerinde etkili olur. Buzullar erimeye başlar ve buna bağlı olarak deniz seviyeleri yükselir; basınç merkezleri yer, sıcak ve soğuk su akıntıları ise yön değiştirir. Bütün bunlara ilk önce bitki örtüsü, hemen ardından hayvan türleri ayak uydurur. Bu değişimin çevreye yaptığı etki kimi yerde daha yoğun, kimi yerde ise daha az yaşanır. Bu süreç insanlık tarihinin en önemli dönüşümlerinden biri olan yerleşik yaşamın ortaya çıkışına eşlik eder ve hatta belirleyici olur.¹¹⁷ Bu bağlamda giderek doğal çevreyi ve doğadaki malzemeleri daha iyi tanıyarak bunların özelliklerine göre işlemlerini ve savunma avlanma veya barınma amaçlarına göre

¹¹⁶ Rüstem Erkan, "Kentleşme ve Sosyal Değişme", Bilim Adamı Yayınları, Ankara, 2002, s.1

¹¹⁷ Necmi Karul, Gusir Höyük/ Siirt Yerleşik Avcılar, Arkeo Atlas, S. 8, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A.Ş. İstanbul, 2013, s. 24.

kullanımlarını beceren insan, doğal mekânına yapay elemanlar katarak yaşadığı çevreyi daha amaca yönelik duruma sokmayı başarmıştır. Bu olgu bir yerleşim sürecinin başlangıcıdır.¹¹⁸

Yerleşim sürecinin başlangıcında doğal mekânı değiştirmeksizin yerleşen insan gerçekte doğadan elde ettiği doğa parçalarını biçimlendirerek yapay mekânı oluşturmuştur. İnsan doğa ilişkisi ile oluşan doğal ve yapay mekânların kuruluş sürecine yerleşim sürecinin belirginleşmesi, onun bir çıkış noktası ve bir başka deyişle de, insan, doğa ve mekân üçlüsünün birbirlerini bütünlemesidir.

İnsan toplumsal bir varlıktır. İnsanların, karşılaştıkları ve tek başlarına çözemedikleri güçlük, sorun ve imkânsızlıkları toplum içinde gerçekleştirilen ilişkilerle çözümlenmek ve ortadan kaldırmak isteği bir arada yaşama ihtiyacını ortaya koymaktadır. İhtiyaçlarını karşılamak için girişilen bu faaliyette yeni gereksinimlerinin doğması ve insanoğlunun bunları karşılamada yetersiz kalması onu kimi sosyal ilişkileri oluşturmaya iter.¹¹⁹ Böylece toplumsallığa yönelik birden fazla bireyin yan yana gelebilmesini sağlarken bireylerin gereksinimleri için kullandıkları mekânları da doğal olarak yan yana ve toplu duruma getirmiş ve böylece yerleşim sürecinin gelişmesi niteliğinde olan, bir yerleşimin ve bu yerleşimin kapladığı yerleşim alanının da belirginleşmesine neden olmuştur.

İnsanoğlu belirgin olarak keşfedici ve üretici olma durumuna ancak M.Ö. 10.000 sıralarında, göçebelikten yerleşik düzene geçtikten ve onun ardından da M.Ö. 3.000 dolaylarında yazıyı icat edip kullanmayı başardıktan sonra ulaşmıştır. Yerleşik olmak, yani bir köyde veya kentte güven içinde sürekli oturmak, insanoğluna gıda ve her çeşit mal biriktirme olanağını sağlamıştır. Biriken eşya ise mal alışverişine, başka deyimle ticarete, ticaret de yazının icadına yol açmıştır.¹²⁰ Anlaşıldığı üzere insanoğlunun yerleşime başlaması ve onun sonucu olan tarım hayatı onun birçok alanda gelişmesini sağladı. Yani insanoğlunun yerleşim sürecinin özündeki amaç

¹¹⁸ İrfan Bayhan, Yerleşme Süreci, Şehir ve Şehirleşme, Şehir ve Bölge planlama Bölümü Ders Notları, Yıldız Üniversitesi Matbaası, İstanbul, 1985, s. 2.

¹¹⁹ Erol Kaya, a.g.m. s. 9.

¹²⁰ Ekrem Akurgal, Anadolu Kültür Tarihi, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Basım 20, Ankara 2008, s. 2.

sadece yerleşmek olmayıp, kavramında daha iyi bir yaşam çabaları, uygarlaşma ve çevreyi daha iyi yaşam için geliştirme düşüncesi de bulunmaktadır. Kısaca insanın yerleşme serüveni yaklaşık M.Ö. 10000'de çiftçiliğe ve yerleşik topluluklar için ilk mimari ürünlerini yaratmaya başladı. Neolitik Çağ'ın Avrupalıları ahşap çatıklı ağaç dallarından örülüp balçıkla sıvanmış duvarları olan binalar inşa ederken, Türkiye'de ve Ortadoğu'da ilk binalar ve şehirler kerpiçten yapıldı. Çatalhöyük (M.Ö. 7500) inşa edilen ilk şehirlerdendir. Kutu biçiminde kerpiç evler yan yana inşa ediliyordu. Aralarında hiç sokak yoktu. İnsanlar evlerine çatılardan giriyorlardı. Topluluklar büyüdükçe doğal kaynaklar için birbirleriyle rekabete girdiler. Savaşlar şehirlerin surlarla çevrilmesine neden oldu.¹²¹ Böylece değişen dünyaya ayak uydurmak zorunda kalan insan, bir arada yaşama zorunluluğu yerleşim olgusunun temelini oluşturdu. Bu toplumsal karakterin neticesi de kentlerdir. Kentler insan doğasının bir ürünü olarak, doğaldır ve doğal hayatın bir parçasıdır.

Yerleşim sürecini tamamlayan insanoğlu, artık bireyler halinde hareket etmemekle birlikte büyük guruplar halinde ve daha güçlü olarak, önceden kurduğu köylerden şehirleşmeye doğru büyük adımlar atmıştır. Tarihi süreç içinde kentlerin gelişimi incelendiğinde; Şehirler ve medeniyetler dünyanın birbirinden uzak altı yerinde Mezopotamya, Hindistan, Mısır, Çin, Orta Amerika ve Peru'da ortaya çıktığı görülmektedir. Şehir oluşumları her bölgede kendiliğindedir, hiçbir şehir diğeri ile temas sonucu kurulmamıştır fakat kuruluş tarihleri geniş bir zamana yayılmıştır.¹²²

Tez çalışmamızın bu bölümünde şehirciliğin tarihi ve gelişimi bölgelere ve çağlara göre incelenecektir. İlk olarak Mezopotamya şehirciliğine bakalım. Fırat ve Dicle nehirlerinin oluşturduğu tarihi suyolları arasında kalan ve bugünkü Irak topraklarında bulunan Mezopotamya, dünyanın ağırlıklı olarak kentleşme sergileyen ilk toplumuna ev sahipliği yaptı. Orası, sakinlerince Sümer olarak bilinen "şehirler diyarı" idi. Kentleşme 7000 yıldan daha eskidir. Başlangıcından bin yıl sonra, Kuşkuya yer bırakmayacak nitelikte düzinelerce kent mevcuttu-bazıları oldukça küçüktü, ama çoğu 40 hektardan geniş bir alanı kaplamaktaydı. 4000 yıl önce

¹²¹ Murat Aykaç Erginöz, İlk Çağdan Günümüze Mimarlık ve Şehircilik Tarihi, Arion yayınevi, İstanbul, 2010, s. 15-16.

¹²² John Reader, a.g.e. s. 25.

Sümer'de yaşayan insanların yüzde 90'ı şehirlerde oturuyordu. Bunlardan biri Babil'di ve 2500 yıl önce dünyanın en büyük metropolü burasıydı.¹²³ Hatta M.Ö. 6. Yüzyılda Babil 350 bin nüfusluydu.¹²⁴

Mezopotamya olarak bilinen bölgede Sümer kültürü gelişip yayılmıştır. Mezopotamya şehirleri esas olarak kerpiç yapılardan oluşuyordu. Islak kil ahşap kalıplarda biçimlendiriliyor ve güneşte kurulamaya bırakılıyordu. Daha sonra Sümerler tuğlaları fırınlarda pişirmeye başlayınca, daha sert ve dayanıklı yapı malzemeleri ortaya çıktı. Mezopotamya şehirlerine Ziggurat adı verilen basamaklı piramitler damgalarını vuruyordu. Sümer tanrıları doğudaki uzak, büyük dağlarla ilişkilendiriyordu.¹²⁵

Eski Sümerler için şehir dünyanın merkeziydi. Sümer tanrısı Marduk, ilk şehri Eridu'yu, Babil'in tapınakları Esagila'yı, mevsimsel göletlerin ve alüvyonlu ovanın değişen suyolları üzerinde kupkuru duran tümseklerin üzerine kurmuştu. Şehir, üzerinde Şehirler aslen dengesiz bir doğal ortamda sabit istikrar noktalarıydı ve insanoğlunu kendisine hizmet etmek üzere yaratan tanrıların da eviydi. Şehir olmadan hiçbir şey var olmazdı. Sümer inancına göre Cennet bir bahçe değil, bir kentti.¹²⁶ Yunanların "nehirler arasındaki toprak" olarak adlandırdıkları mesopotamia da insanoğlu için çok önemli gelişmeler meydana geliyordu. Mezopotamya da M.Ö. 3500'den itibaren artık daha büyük kentler kuruldu.¹²⁷

Tarihi süreç içinde kentlerin gelişimi irdelendiğinde ilk büyük yerleşmelerin temel karakteristiğinin dini yapılar olduğu, bu tür yapıların kent silüetinde belirleyici olduğu görülmektedir. Mısır uygarlığı kentsel yerleşmelerinde izlenen anıtsal yapılanma, insan ölçeğini aşan kolonlu açık mekân kurgulanmaları, avlular, mekânsal biçimlenmedeki geometrik düzen ve formalizm, kent silüetinde belirleyici olan palmiye ağaçları, kumusal alanların peyzaj özellikleri kentsel görüntünün/imajın temel öğeleri olmuştur. Mısır kentlerinde tapınaklar ve anıt mezarlar olan piramitler

¹²³ John Reader, a.g.e. s. 41.

¹²⁴ Kemal Görmez, Şehir ve İnsan, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1991, s. 3.

¹²⁵ Murat Aykaç Erginöz, a.g.e. s. 14.

¹²⁶ John Reader, a.g.e. s. 42-43.

¹²⁷ Murat Aykaç Erginöz, a.g.e. s. 14.

kent silüetindeki baskın yapılanmalar olmuştur. Biçim özellikleri açısından belirgin geometrik formların kullanıldığı yapılar ile informal kent dokusunun entegrasyonu sınırlandırılmış açık mekân kurgulanmaları ile sağlanmıştır.¹²⁸ Mısır da dinin etkisi çok büyüktü ve kurulan şehirle de bu etki altında kuruluyordu. Mısır kentleri gelişiyor, tarım düzenleniyor ve resimsel imgelere dayalı yazı geliyordu. Samanla pekiştirilmiş çamur tuğla bir mimarlık geliştirildi. Sert bir alçı cıvayla kapalı olan bu yapılar az yağmurlu bir iklim için yeterince dayanıklıydı. Bunların bir kısmı dört bin yıldır kullanılmaktadır.¹²⁹

Batı'da ise durum farklıdır. Yunanlar kale- saraylar yapmış olsalar da, çok erken dönemlerde, dinsel ve siyasal kurumlarını bölgesel tek bir çatı altında toplamışlardır. Başlangıçta polis ya da site bütün bölgeyi kapsardı; ne var ki, çoğu kez akropoliste olan toplantı, panayır ve geçici savunma yeri, tanrıların ve ölülerin korunması altında, topluluğun en önemli mekânı olacaktı. Gerçekten de klasik dünyada Çin'de olduğu kadar önemli bir yer tutan atalar kültü, mülkiyetin aktarılmasında etkili oluyordu. Bir kent kurulmadan önce kâhinin görüşlerine başvurulurdu. Tanrıların seçimiyle, sokakların birbirlerini dik kesmesiyle ortaya çıkan dama tahtası planlı yapı adalarında, eş parseller kura sonucu sahiplerini bulurdu.¹³⁰ Yunanlarda sonradan geometrik düzende yerini alan yapılar, aksiyalite, simetri, belli oranların kullanımı ile sağlanan armoni ve matematiksel verilere dayalı olarak gerçekleştirilen kentsel tasarımlar Yunan kenti tasarımının temel belirleyicileri olmuştur. Aristoteles'e göre estetik-güzellik olgusunun başlıca nitelikleri olan düzen, simetri ve belirlilik ilkelerinin Yunan kentlerinde yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Yunan dönemi kentleri estetik değerler açısından değerlendirildiğinde tepelerdeki düzlüklerde konumlandırılmış yerleşmelerde geometrik, yamaçlarda konumlandırılmış yerleşmelerde ise organik dokunun kullanıldığı ancak, yapıların tasarımında daima bakışımı denge, hiyerarşi, değişken tekrar tasarım ilkelerinin kullanıldığı, yapıların çevreleri ile birlikte pozitif kentsel mekânlar yaratacak biçimde tasarlanmış oldukları görülmektedir. Yunan dönemi kentlerinde dış mekânları tariflenen yapı cepheleri son derece önemli olmuş;

¹²⁸ Elmas Erdoğan, Çevre ve Kent Estetiği ZKÜ Bartın Orman Fakültesi Dergisi, C. 8, S 9, 2006 s. 70.

¹²⁹ Murat Aykaç Erginöz, a.g.e. s. 14.

¹³⁰ Librairie Larousse, a.g. mad. s. 11031.

cephelerdeki geometrik ve floral bezemeler ile doğrudan kentsel anlamda görsel zenginlik sağlanmış, kentsel mekânlar gerek bitkisel uygulamalar gerekse mozaik döşemeler, dekoratif yer kaplamaları ile özgün ve kimlikli kılınmıştır. Doğal öğelerin daima yapı bünyelerinde yer aldığı, açık-yarı açık-kapalı kentsel mekân kullanım alternatiflerinin bulunduğu Yunan kenti silüetinde ön plan yapılar daha üst seviyede konumlandırılmış akropol ve yapıları olmuş, ancak insan ölçeği korunmuş, insan-kent-çevre ilişkisinin sağlıklı ve sürekli kurulmasını sağlamış, kentsel alanlar yaşayan mekânlar olmuştur.¹³¹

Antik Çağlar boyunca kentler; siyasi, ekonomik ve sosyal yaşamın merkezleri olduğu için, her kent bu işlevlerini yerine getirecek, kentsel yapılara ihtiyaç duymuştur. Bu kentsel yapıların nereye, ne şekilde yapılacağı konusu; MÖ. 6. yüzyıldan itibaren kent planlamacılığını gündeme getirmiştir. Antik Çağ'da kent planlamacılığı, Anadolu'nun batı kıyısındaki Miletos kentinde başlamıştır, diyebiliriz. Miletos'lu Hippodamos eski İzmir'de M.Ö. 7. Yüzyılın ikinci yarısında ızgara planlı kent dokusundan esinlenerek ve onu geliştirerek birbirini dik kesen sokaklardan oluşan yeni düzenli bir planı kendi kentinde uygulamıştır.¹³² Roma mimarisi büyük ölçüde, bir mekân, kapalı bir iç mekân ve dış mekân mimarisidir. Romalılar kamusal binalara büyük önem vermişlerdir. Bunun bir nedeni de Roma uygarlığının başlangıcından beri temel oluşturucu öğe olarak kent üstünde odaklanmış olmasıydı. Gerçekten de Romalıların tarihleri önemli bir savaş ya da belirli bir kralın saltanatıyla başlatmazlar; onlar için tarihleri M.Ö. 753'de Romulus ve Remus tarafından Roma kentinin kuruluşuyla başlar.¹³³ İzleyen süreçte görülen Roma uygarlığı kentsel yapılanma ve tasarım ilkeleri ve yapı türleri açısından benzer nitelikte ancak, daha büyük ölçekli, insan-kent-çevre ilişkisinde belli bir otoritenin yansımalarının izlendiği bir boyuta taşınmıştır. Yapı cepheleri birer plastik obje gibi değerlendirilmiş, doğa yapı bünyelerine çekilerek hem yapısal hem doğal öğeler ile yüksek standartta kentsel çevreler oluşturulmuştur. Roma dönemi kentinde önemli bir diğer kentsel çevre forum'lar olmuştur. Sosyal, ekonomik, siyasi boyutları ile

¹³¹ Elmas Erdoğan, a.g. m. s. 70.

¹³² Haluk Abbasoğlu, Hippodamos Planlı Kent, Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme, Tarih vakfi Yay. İstanbul, 1999, s. 52.

¹³³ Murat Aykaç Erginöz, a.g.e. s. 43.

Roma kent bütününde ve kimliğinde yer alan tanımlı bir pozitif kentsel mekân olmuştur.¹³⁴

Eski Türklerde şehircilik anlayışına bakıldığında; İslam öncesi Türklerde yazın yaylak, serin, sulak, otlaklığı bol, yüksek yaylalarda oturuyorlardı. Hükümdarların yazlık ve kışlık olmak üzere iki merkezleri bulunuyordu. Kışlık bölgede evlerin daha ziyade kerpiç veya ahşap olması tercih edilirdi. Surlar bile kalın ağaç kütüklerinden yapılırdı. Hayat şartlarından dolayı yerleşik kültürlerine benzer köy ve şehirler yoktur. Sadece Turfan Uygur devletinde yerleşik medeniyet kalıntılarını görmekteyiz.¹³⁵

Eski Türklerden kısaca bahsettikten sonra, Roma surunu ve dama planlı sokakları miras alan ortaçağ kenti farklı bir biçimde oluştu. Eski kapılardan başlayan yollar, az çok yuvarlak bir sur içinde, yeni mahallelerin ışınsal iskeletini oluşturdu. Kentin genel planı örümcek ağı biçimindeydi. Öte yandan bazı yeni kentlerin parsellere ayrılmasında dikdörtgen plan ve dörtgen surlar benimsendi. Bir başka ilginç gelişme de, kent dokusunun kâgir inşaata göre daha az kütlesi olan ahşap yapılara bağlı olarak tasarlanmasıydı.¹³⁶

Ayrıca Ortaçağ kentlerine bakıldığında ise doğal kaynakların kent yapılanmasına doğrudan katıldığı görülmektedir. Genellikle savunma kaygısı ile dik yamaçlar, nehir yatakları, deniz ya da göl içindeki adalarda konumlandırılan ve surlar ile çevrili olan organik düzendeki Ortaçağ kentlerinde konumları gereği ön plan ve arka plan kurgulanması söz konusudur. Genellikle Avrupa da şato, manastır, kilise gibi yapılar ön plan (foreground) yapıları iken yerleşimin konumlandığı çevrenin peyzaj özellikleri daima kentin arka planı/geri planı (background) olarak kullanılmıştır. Geri plan ve ön plan yapılarında malzeme olarak kent yakın çevresindeki doğal kaynaklardan yararlanılmış ve kentsel görüntüde bir doku estetiği ve bütüncül bir armoni yakalanmıştır. Bu doğal uyum da gerek kentsel alanda yer alan kitlelerin birbiri ile uyumunu gerekse kentin çevresindeki doğal yapıya

¹³⁴ Elmas Erdoğan, a.g.m. s. 70.

¹³⁵ Gülçin Çandarlıoğlu, *İslamiyet Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 99.

¹³⁶ Librairie Larousse, a.g.mad. s. 11031.

uyumunu getirmiştir.¹³⁷ Anadolu Ortaçağ uygarlıkları yerleşimleri değerlendirildiğinde Bizans, XI. yüzyıl Beylikler, Selçuklu ve XIV. yüzyıl Beylikler dönemi yerleşimleri kentsel yapılanmaları önemlidir.

Bizans Devleti'nde 451 yılındaki hukuki düzenleme ile Anadolu şehirleri, eyaletlerdeki dini yönetimin merkezi haline geldi ve piskoposluk merkezleri olarak gelişti. Bizans döneminde dini ağırlıklı şehir yapısı, XI. yüzyıla kadar aynı özelliğini korumuştur. Anadolu'daki Bizans şehirlerinde kasaba ya da köy düzeyinde bir şehir yapısı görülmesinde diğer bir etken de Bizans Devleti'nin şehirleşmeye bakışıdır. Bizans kültürü içinde şehircilik, sadece İstanbul ağırlıklı bir gelişme göstermiştir. Bizans Devleti için İstanbul dışındaki şehirlerin hiçbir çekiciliği olmamıştır.¹³⁸ Ayrıca Bizans uygarlığı kentlerinde çevre ve kent estetiği kapsamında yeni açık mekân kullanımlarının getirdiği mekânsal biçimlenmeler ve meydan kullanımları dışında yenilik söz konusu değildir. Kentsel meydanlar dikilitaşlar, yazıtlar, vb. ile zenginleştirilmiştir. Bunun yanı sıra bitkilere budama yolu ile şekil verme olarak tanımlanan "topiary"nin, dönemin açık mekân anlayışlarından biri olan açık hava tiyatrolarının ve bahçelerin mekanik hayvan figürleri ile biçimlendirilmesinin kentsel çevreye estetik anlamında katkıları olmuştur.¹³⁹ İzleyen dönemde kentsel yapılanma ve estetik anlamında bir diğer Anadolu uygarlığı ise Selçuklulardır.

1071 Malazgirt Savaşından sonra tümüyle Türklere açılan Anadolu'da, XIII. Yüzyılın sonuna kadar bir dönemin sanatına verilen genel isim, Selçuklu Çağı Sanatı'dır.¹⁴⁰ Türkler Anadolu'ya geldiklerinde yerleşme alanı olarak küçük çaplı Bizans şehirlerini buldular. Bu şehirlerin yapıları, fiziki mekânı, maddi kültür unsurları, Türklerin getirdiği Türk şehir kültürü içinde eritilerek yeni Türk şehri doğdu. Anadolu Türk Şehri, eski Bizans şehirlerine monte edildiğinde kale içi yerleşim sahalarının hem dar olması, hem de ulaşım güçlülüğü sebebiyle kale kapısı yanında ve kalenin hemen dışında Türk şehrinin çekirdeği oluşmuş oldu. Mustafa Demir'e göre "Kale dışındaki yeni şehir merkezinde şehre ana giriş kapısı yanında

¹³⁷ Elmas Erdoğan, a.g.m. s. 70.

¹³⁸ Mustafa Demir, Anadolu'da Selçuklu Dönemi Şehirleşmesi, Akademik Araştırmalar Dergisi, S.16, İstanbul, 2003, s. 63.

¹³⁹ Elmas Erdoğan, a.g.m. s. 70.

¹⁴⁰ Murat Aykaç Erginöz, a.g.e. s. 105.

tesis edilen ulu cami, şehrin fiziki çevresinde, şehir merkezinin dini ve kültür kurumları civarında yapılmasını sağlamış, şehirdeki merkezi fonksiyonlar, şehrin fiziki ve nüfus açısından büyümesi ile artmıştır. Selçuklular devrinde çevreden şehre Cuma namazı için gelen insanlar, haftada bir kez şehirdeki Cuma camiinde ibadet için buluşuyorlardı”¹⁴¹. Böylelikle ulu camiler, şehir ve şehir yakınındaki insanları ulu cami yanındaki şehir merkezlerine çekiyor, bu bölge, iktisadi ilişkilerin de merkezi haline geliyordu.

Selçuklu kentlerin fiziki yapılarına bakıldığında son derece özgün, özel donanımlı kentlerdir. Askeri karakter taşıyan Selçuklu kentleri organik düzende gelişim gösteren, kale yapıları, yoğun yeşil dokusu ve detayda algılanan özenli yapılanma ve bezeme öğeleri ile kimlikli, insan odaklı, erişimi kolay, alternatif kentsel kullanımlar sunan kentlerdir. Selçuklu kentleri sosyal donanımlar ve komşuluk ilişkilerinin konut alanlarına yansımalarının kolayca izlendiği yaşayan kentler olmuştur. Doğal yapı malzemeleri olan taş ve tuğla ile inşa edilmiş anıtsal yapılar ve ilk külliye örnekleri kent silüetindeki belirleyici yapılar olmuştur. Kent estetiği bağlamında sade görünüşlü prizmatik yapıların geometrik ve floral süslemelere sahip dekoratif taç kapıları, kent bütününde yaratılmış sürpriz mekânlar, meydanlar, yapı içlerine çekilmiş doğa parçaları, doğal çevre ile bütünleşmiş kentsel dokular dönemin kentsel estetik anlayışını yansıtmaktadır.¹⁴²

Osmanlı dönemi kentleri değerlendirildiğinde ise topografik veriler doğrultusunda organik gelişim gösteren Osmanlı kentlerinin çevresi ile iyi entegre olmuş, doğa ile bütünleşik, anıtsal yapıları ve külliyesi ile belli bir kentsel görüntüye/kentsel imaja sahip oldukları görülmektedir. Dönemsel olarak kendilerinden önceki uygarlıkların kullandığı yerleşmeleri kullanan Osmanlılar mevcut dokuya zarar vermemiş, arazi yapısı, kültür varlıkları, doğal değerleri korumuşlardır. Topografik verilerin en uygun ve verimli biçimde kullanıldığı Osmanlı kentlerinde cami ve külliyeler, medreseler, han, hamam yapıları belirgin yapılardır. Coğrafi özelliklerin korunup değerlendirilmesi ile av korulukları, mesire yerleri, bağlık alanlar gibi büyük ölçekli yeşil alanların kent bünyesinde yer alması

¹⁴¹ Mustafa Demir, a.g.m. s. 71.

¹⁴² Elmas Erdoğan, a.g.m. s. 7.

ile de doğa-yapı-insan ilişkisinin belirgin ve sürekli olduğu, nitelikli kentsel çevrelerin elde edildiği görülmektedir.¹⁴³

Mehmet Bayartan'a göre Osmanlı yerleşim düzenini oluşturan öğeleri dört gurupta incelemek mümkün;

- 1- "Şehrin önemine göre genellikle haftanın belirli günlerinde Pazar yeri olarak kullanılan küçük bir meydan,
- 2- Şehrin önemine göre büyük veya küçük Ulu cami denilen merkezi bir cami
- 3- Şehrin büyüklüğüne göre değişen bir çarşı,
- 4- Şehrin hemen hemen tüm işlevsel alanının içinde bulunduğu ve şehrin tüm hizmetlerinin yerine getirilmesinde önemli bir yeri olan cadde ve sokak sistemleri."¹⁴⁴

Osmanlı kentlerinde izlenen bu yaklaşım insanların kendilerini çevreden tamamen soyutlamadığının, açık-kapalı hacimler arasındaki sürekliliği koruduğunun göstergesi olmuştur. Ayrıca toplumun bir arada ortak mekânlar (çarşı, ulu cami, pazar yerleri vb) kullanmaları bütünlükçü bir toplum yapısını da oluşturmuştur.

Endüstri devrimi sonrasında kentleşmede ölçek ve biçim çeşitliliği izlenmiş, kentler büyümüş, yeni işlevlerin gelmesi ile bir bakışta algılanan küçük ölçekli kentler gitmiş, yerine büyük nüfuslar barındıran sanayi kentleri gelmiştir. Kent merkezleri büyümüş ve sadece kullanım-işleve yönelik uygulamalar sonucunda bir estetik karmaşa dönemi ortaya çıkmıştır. Bu estetikten yoksun yeni uygulamalara tepki olarak da güzel kent: "city beautiful", bahçe kent: "garden city, endüstriyel kent: "industrial city", pratik kent : "city efficient" gibi yeni kentsel yaklaşımlar gündeme gelmiş ve gerek kentsel yapılanma gerekse çevre ve kent estetiği bağlamında bir çözümlenme ve çelişkiler dönemi yaşanmıştır.¹⁴⁵

¹⁴³ Elmas Erdoğan, a.g.m. s. 71.

¹⁴⁴ Mehmet Bayartan, a.g.m. s. 88.

¹⁴⁵ Elmas Erdoğan, a.g.m. s. 71.

3. HASANKEYF’TE ŞEHİRCİLİĞİN TARİHSEL GELİŞİMİ

3.1 Hasankeyf Höyük

Hasankeyf höyük her ne kadar Şehircilik içinde değerlendirilemese de Hasankeyf’i bir bütün olarak anlamak-algılamak açısından faydalı olacaktır. Bu nedenle tezimizin 3. Bölümünü oluşturan Hasankeyf Şehircilik tarihini Hasankeyf höyükle başlatıyoruz. Hasankeyf Höyük ilk kez 2009 yılında Prof. Dr. Abdüselam ULUÇAM başkanlığında, Prof. Dr Güriz KOZBE ‘nin bilimsel danışmanlığında kazılmaya başlanmıştır. Daha sonraki yıllarda yine Prof. Dr. Abdüselam ULUÇAM başkanlığında, Doç. Dr. Yutaka MİYAKE ‘nin bilimsel danışmanlığında höyüğün kazılmasına devam edilmiş olup, halen kazı çalışması devam etmektedir. Hasankeyf Höyük, Ortaçağ’ın önemli merkezi Hasankeyf’in kuş uçuşu 1,5 km doğusunda Dicle Nehri’nin kuzey kıyısında yer alır (Resim 5). Dicle ile paralel olarak doğu-batı yönünde uzanan Raman Dağı’ndan aşınarak açılan bir vadi, yerleşmenin

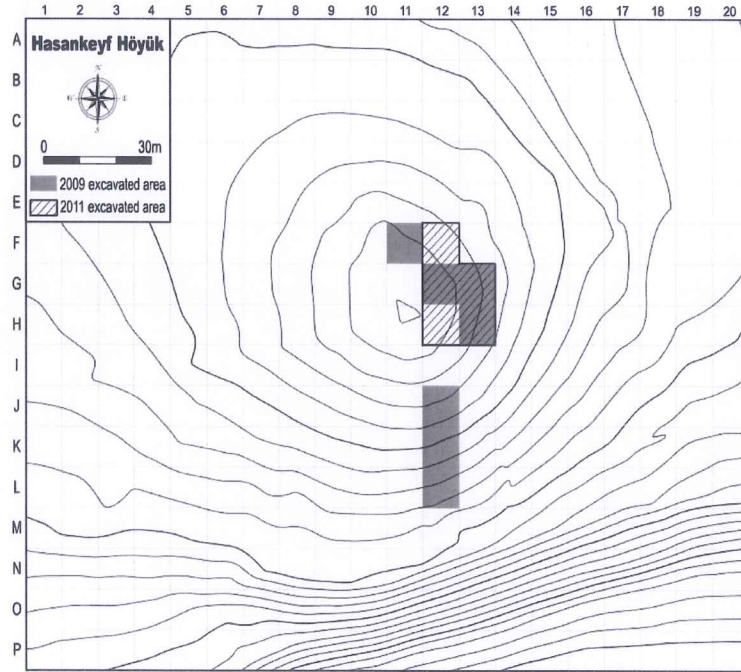
Resim 5: Höyük genel görüntüsü (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

güneybatısından Dicle'ye kavuşur. Yaklaşık olarak 200 x 160m. boyutlarındaki höyük, (Resim 6) etrafındaki ova seviyesinden 8 metre kadar yükselir.¹⁴⁶ (Çizim 2).

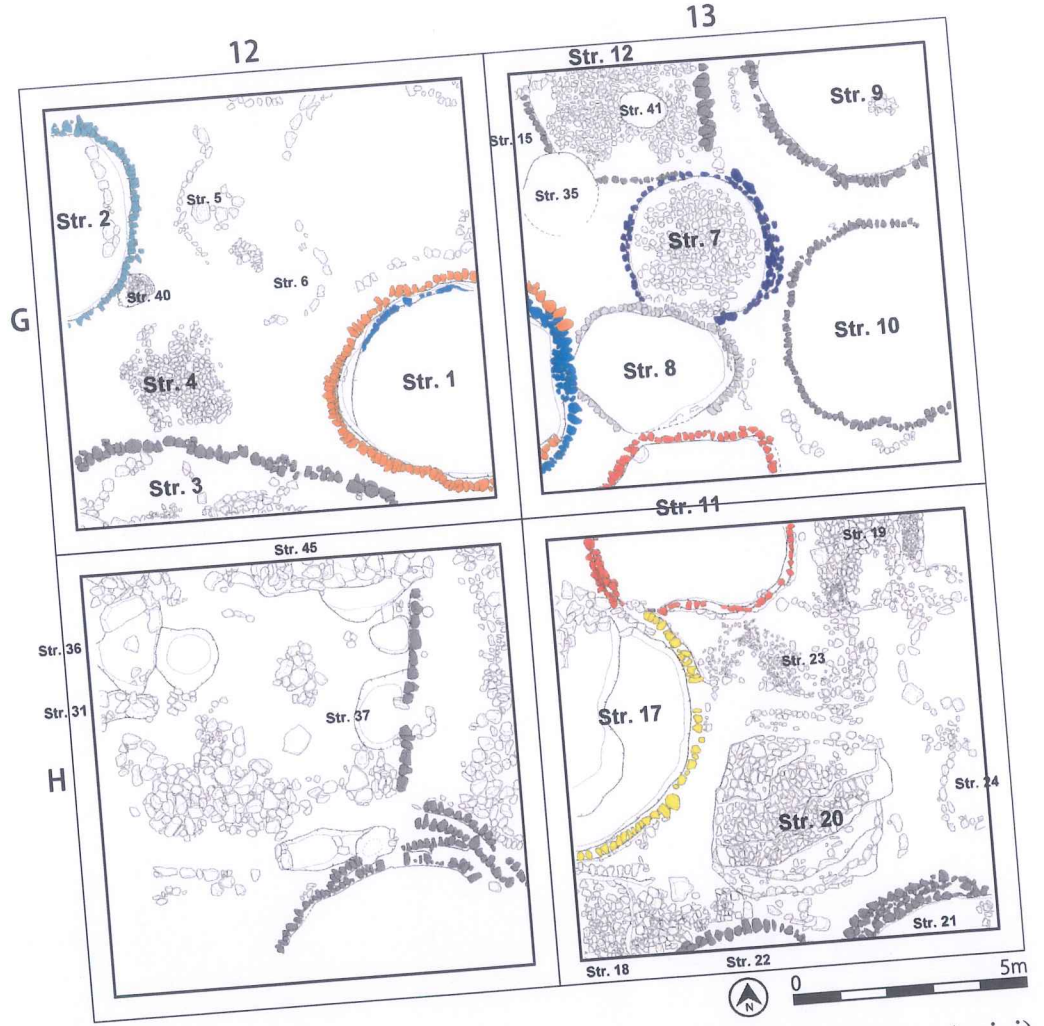
Resim 6: Höyük yuvarlak planlı yapılar (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Çizim 2: Hasankeyf Höyük (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

¹⁴⁶ Yutaka Miyake, "Hasankeyf Höyük Dicle'nin ilk Köyü" Arkeo Atlas, S, 8, İstanbul 2013, s. 42.

Höyükte şimdiye kadar yapılan çalışmalarda Çanak Çömleksiz Neolitik, Demir ve Helenistik Çağ'a ait bulgular tespit edilmiştir. Neolitik sonrası dönemlere ait kalıntılar, höyüğün etek kısımlarında yoğun olarak, tepe kısmında ise yer yer çukur ya da mezarlarla takip edilmektedir (Çizim 3).

Çizim 3: Hasankeyf Höyük (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Höyük üzerinde geç dönem tabakalarının olmaması, doğrudan Neolitik Çağ tabakalara ulaşmasını sağladı. Ayrıca höyüğün eteğinde açılan derin sondajda, henüz ana toprağa ulaşılmamakla birlikte, Neolitik Çağ'a ait yapı kalıntılarının olması, en azından 6.5 metre kalınlıkta Neolitik Çağ dolgularının korunmuş olduğunu gösterir.¹⁴⁷

¹⁴⁷ Yutaka Miyake, a.g.m. s. 42.

Radyokarbon ölçümleri ile Hasankeyf Höyük Neolitik dönem tabakaları M.Ö.10. Binyılın ikinci yarısına tarihlenir. Bu tarihler yerleşmenin, Hallan Çemi, Demirköy Höyük, Körtik Tepe ve Gusir Höyük gibi Yukarı Dicle Havzası'nda bulunan diğer Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ yerleşmeleri ile hemen hemen çağdaş olduğunu gösterir. Nitekim bu yerleşimler arasında mimariden ölü gömme adetlerine, taş aletlerinden küçük buluntulara kadar birçok yönde ortak kültürel öğelerin paylaşıldığı bilinir. Elimizdeki verilere göre, Yukarı Dicle Havzası'nın Neolitik Çağ başlarında daha yoğun iskân edildiği, bunu takip eden dönemlerde ise yerleşme sayısının önemli ölçüde azaldığı görülür.

Holosen (günümüzden yaklaşık 12 bin yıl önce) başlarında elverişli iklimsel koşulların olduğu bir ortamda iskân edilen bu yerleşmeler, Yukarı Dicle Havzası'ndaki ilk yerleşik köyler olarak algılanabilir. Hasankeyf Höyükte de gerçek anlamda konut diyebileceğimiz taş duvarlı yapıların bulunması, çok sayıda gömünün tespit edilmesi, oldukça kalın bir kültür dolgusu ile karşılaşılması ve öğütme taşı gibi taşınması zor olan büyük ve ağır aletlerin bol miktarda bulunması, buradaki toplumun daha önceki dönemleri yansıtan göçebe yaşam biçimini terk ederek, yerleşik yaşama geçmiş bir topluluk olduğu görüşünü destekler.¹⁴⁸ Yerleşmede, zemin kazılarak, dolayısıyla duvarları yarıya kadar gömük inşa edilen, yuvarlak planlı çok sayıda yapı açığa çıkarıldı. İyi durumda koruna gelen bir örnekten anlaşıldığı kadarıyla yapı tabanları dış düzlemden 1.2 metre kadar aşağıdadır. Çapları 4-5 metre arasında değişen yapıların duvarları, en alt sırada temel taşı niteliği taşıyan büyük boy taşlar konulmuş, üst sıralarda ise yassı çay taşları ile örülmüştür. Daha sonra duvarların iç yüzeyleri kil ile sıvanmıştır. Ancak bu yapıya nereden ve nasıl girildiği konusunda yeterli kanıt henüz yoktur.¹⁴⁹

Mezarlardan çıkan buluntular arasında, ağız kısmında geometrik desenler bulunan klorit taşından yapılmış kaplara rastlanmıştır ve taş bir kap içinde deniz kabuklarından yapılmış iki bin taneden fazla boncuk bulunmuştur. Bu dönemde sık sık üzeri bezekli kemiklerle karşılaşılır. Höyükte bulunan bir örneğin üzerinde akrep motifi görülmektedir. Çift delikli taş boncuklar da mezarlarda en sık karşılaşılan

¹⁴⁸ Yutaka Miyake, a.g.m. s. 43.

¹⁴⁹ Yutaka Miyake, a.g.m. s. 43.

buluntular arsındadır. Çok sayıda bulunan balık kemiği, Hasankeyf Höyükte yaşayan insanların Dicle nehrinde balık avladıklarını gösterir. Geleneksel terminolojiye göre neolitik çağ olarak adlandırılmasına karşın eldeki veriler Hasankeyf Höyükte tarıma alınmış bitki ya da evcilleştirilmiş hayvanların olmadığı sabit bir köyün kurulduğunu ve geçimin hala avcılık ve toplayıcılıkla sağlandığı gösterir.¹⁵⁰

3.2. Demir Çağ Öncesi Hasankeyf Yerleşimi

Kaya Mezarları

Kaya mezarları, kayaların fiziki yapıları uygun olan yerlere kaya oyularak mağara şeklinde yapılmıştır, iç ve dış cepheleri birçok figürlerle süslenmiş olanları da vardır. Kaya mezarları Tümülüs mezarlarından olduğu gibi toplumun içinde statüsü birinci derecede olan şahıs ve aileleri için yapılırdı. Kaya mezarları çoğu kez, aileler için yapılırdı. Kaya mezarları ülkemizin birçok bölgesinde bulunmaktadır. Hasankeyf'te de kaya mezarlarının varlığı bilinmektedir.

Hasankeyf'in de yer aldığı bölgeye, uzunca bir zaman Urartuların egemen olduğu kayıtlar bulunmaktadır. Urartu kültüründe kayalar kutsal bir yer tutmakta; kayalara oyulmuş mezar geleneği bulunmaktadır. Bu veriler ışığında Hasankeyf Kale'sinin güney taraflarında kayaya oyulmuş mezar ve ucunda da kurban çukuruna benzer izler görülmektedir.¹⁵¹

Yine Hasankeyf'in Gunfe vadisindeki mağaralardan ve Salihye bahçelerinin güneydoğusunda halk arasında Tıbbah tepesinin doğusunda yer alan ve yine halk arasında kral kızı olarak bilinen kaya oyuntusunun kaya mezarı olduğu düşünülmektedir (Resim 7-8).¹⁵²

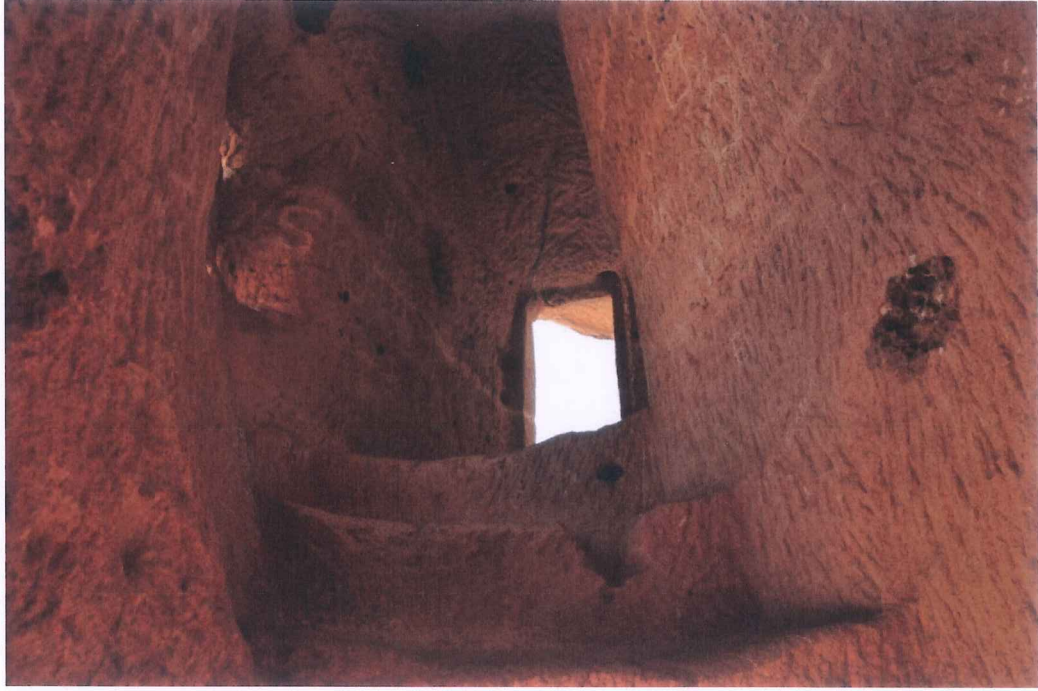
¹⁵⁰ Yutaka Miyake, a.g.m. s. 47.

¹⁵¹ Oluş Arık, a.g.e. s. 14.

¹⁵² Hüseyin Yurtaş, "Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri" adlı doktora tezinde Kral kızı ismi yerine Kız Kulesi ismini kullanmıştır. Aynı tez çalışmasında sözü edilen kaya mezarını Urartu dönemi kaya oyuntusu olduğu sanılmakta ve yapının mimarisini de şöyle tarif etmektedir. "Odaya kuzeydeki merdivenle çıkılır. Kayaya oyulmuş bir geçitle, yine kayaya oyulan küçük ölçülerdeki odaya varılır. Odanın bir özelliği yoktur. Bulunduğu yerin manzaralı oluşu dikkat çeker" Burhan Zengin

Resim 7: Kral kızı kaya mezarının genel görünümü

Resim 8: Kral kızı kaya mezarının içten görüntüsü

“Geçmişten Günümüze Batman” adlı eserinde söz konusu yere kralkızı Sarayı adını kullanmıştır. Ayrıca burası için seyirlik olduğunu belirtmiştir.

3.3. Hasankeyf'te İslam Öncesi Şehircilik

Antik Çağ (Ana Kayaya Oyulmuş Meskenler - Mağaralar)

Dicle ve Fırat nehirlerinin çevresi tarihi çağlardan beri yoğun yerleşme alanı olmuştur. Mağaraların paleolitik dönemden itibaren iskân edilmiş olabilecekleri düşünülmektedir. Doğal mağaralar, ilk insanların barınma hususundaki ihtiyaçlarına yeterli idi. Kesin olmamakla birlikte, günümüzden 600-700 bin yıl önce mağaralar barınak olarak kullanılmıştır.¹⁵³

Tahminen Asur ve Urartu çağında (M.Ö. IX-VIII. Yüzyıl) bu yörede yaşayan insanların kayaları oyarak şekillendirdiği konut, tapınak, sarnıç, işlik ve çok amaçlı ortak kullanım alanlarından oluşan ilk kent, “mağaralar kenti” adıyla anılmıştır.¹⁵⁴ Bu döneme ait sayıları 7500 kadar olduğu sanılan ve oyularak elde edilen mağara konutlarla Kalebaşı’ndaki (İç Kale) sur kalıntıları dışında, duvar örülerek yapılmış mimari örnek bulunmamaktadır (Resim 9-10-11).

Resim 9: Kale'nin güneydoğu ucunda sur kalıntısı

¹⁵³ Hüseyin Yurttaş, a.g.t. s. 257.

¹⁵⁴ Adnan Çevik, a.g.e. s. 28.

Resim 10: Mağara konutların ön kısmına sonradan yapılan moloz taş eklemesi

Resim 11: İç Kale'de mağara konutlarındaki moloz eklemesi

Mağara olarak anılmalarına karşın, bunların hiç birisi jeolojik oluşumun ürünü olmayan, insanın rahatlıkla girebileceği kapısı, o günün şartlarına göre her türlü barınma ihtiyaçlarını karşılayabilecek mekânları bulunan insan eliyle şekillendirilmiş evlerdir. Bağımsız ünitelerin yanında, birbiriyle bağlantı tünelleri olan komplike örnekleri de mevcuttur. Konutların dışında, su kanalları, sarnıç ve depolarla açık hava tapınakları da bu dönemin başlıca kalıntılarıdır¹⁵⁵ (Resim12-13).

¹⁵⁵ Abdüsselam Uluçam, "Hasankeyf Mimarlık Tarihi " I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, Batman, 15-17 Nisan 2008, s. 425.

Resim 12: İç Kale'nin güneyinde yer alan havuz – su deposu

Resim 13: İç Kale'de yer alan sarnıç

Su kanalı

“Kasımiye 9” nolu köşkün doğusunda, anayolun kuzeyinde **Antik döneme** işaret eden bir **su kanalı** bulunmaktadır. Kuzey-güney istikametinde uzanan ve aşağıdan yukarı doğru 0.57 m den 0.52 m. kadar daralan bir menfez yapısıyla bu kanal, blok taşların kullanıldığı 1.26 m yüksekliğinde dikey olarak doğu-batı doğrultusunda uzun bir cephe oluşturan duvarla son bulmaktadır. 32,30 m. kadarlık kısmı açılan kanalın, Kasımiye bahçelerinin güney sınırında bulunan su bendine kadar uzandığı sanılmaktadır (Resim 14).

Resim 14: Kasimiyede yer alan antik su kanalı

Cephenin batısında, kaliteli malzemeyeyle inşa edilmiş anıtsal bir **su mimarisinin kalıntıları** ortaya çıkarılmıştır.¹⁵⁶

3.4. Erken Hıristiyanlık Dönemi

3.4.1. Roma Dönemi

Hasankeyf'te anıtsal boyutta yapılmış ilk yapılar, Romalıların M.Ö. IV-II. yüzyıllarda inşa ettiği "Garnizon Kent"e aittir. Savunmaya elverişli olan Kalebaşı bölgesine geçilen ilk giriş kapısından en üst noktadaki garnizon binalarına (Büyük Saray) kadar blok kesme taşlarla inşa edilmiş muntazam yapılar usta monogramlarıyla günümüze kadar ulaşabilmiştir.¹⁵⁷

---

¹⁵⁶ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 427.

¹⁵⁷ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 427.

Kale Kapısı

Tarihi Hasankeyf Köprüsü'nün güneybatısında, şehre giriş kapısı olarak inşa edilmiş Roma dönemine ait bir yapı kalıntısı mevcuttur.

Ana kaya üzerine bindirme tekniği ile dört köşe blok kesme taşlardan yapılan bina, daha sonra çeşitli mimari öğelerin eklenmesiyle oluşturulan yapıların altında kalmış, üzerine "Eski Çarşı" adıyla bilinen sokakta yer alan Molla Halil (Şâb) Camisi inşa edilmiştir. Ön cephesi sağlam olan yapının arka cephesi kaçak kazılarla tahrip edilmiştir. Duvarlarda meydana gelen yıkılmalar sonraki dönemlerde onararak yeniden şekillendirilmiştir.¹⁵⁸

Batı yönünde bulunan kesme taş bloklardan oluşan ve ana kayaya oturtulan duvar kalıntıları küçük sarayın altına gelen ve muhtemelen şehir surlarını oluşturan bir özellik taşıyordu. Doğu kısmında kuzeye yönelen ve dikdörtgen girişin doğusunda yer alan ana kayaya oturtulmuş giriş açık bir mekânla desteklenmiş olmalıydı. Yapının büyük bir bölümü, İç Kale'ye giden günümüzdeki asfalt yolun altında kalmıştır. Destek duvarları ile ana yapıya bağlanan Roma Kapısı, 2.28 m. yükseklikte ve 2.00 m. genişlikte kapı açıklığına sahiptir. İç mekânın derinliği 4.93 m; yapının dış duvar uzunluğu 7.60 m. dir. Bu iç mekânda 1.00 m. yükseklikteki duvarlarda yer yer bozulmalar olduğu görülmektedir. En güney ise iki paye ile desteklenmiş, güneydoğu köşesinde yüksekliği 1.35 m, genişliği 0.98 m. olan bir açıklık vardır. Muhtemelen yapıyı dışa bağlayan 1.90 m. derinliğindeki bu açıklık, yapı zemininden 0.45 m. yükseklikte yer almaktadır. Altı sıra blok taşlardan oluşan cephede, üstten itibaren birinci sırada beş, ikinci sırada yedi, üçüncü sırada altı, dördüncü sırada yedi, beşinci sırada dört taş vardır. 2007 yılı kazılarında duvar mozaikleri ortaya çıkarılmıştır.¹⁵⁹

¹⁵⁸ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 428.

¹⁵⁹ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 428.

3.5. Hasankeyf'te İslami Dönemlerde Şehircilik

3.5.1. Kenti Oluşturan Mimari Elemanlar

Selçuklu-Artuklu-Eyyûbi dönemlerinde Hasankeyf'te üç ayrı yerleşim alanı oluşturulmuştur. Antik kayalar kenti İç Kale haline getirilirken, muhtemelen Roma ve Bizans (Hıristiyan Süryaniler) zamanında da meskûn mahal olan bugünkü Hasankeyf asıl şehir olarak imar edilmiştir (Resim 15).

Resim 15: Ana kaya kütlesi üzerine kurulan Hasankeyf Kalesi

Dicle'nin kuzeybatısındaki düzlük alana ise sur dışında medrese, zaviye ve han ağırlıklı sosyal içerikli külliye yapıları kurulmuştur.¹⁶⁰

İç Kale ile Aşağı Şehrin düzlük alanında birer meydan seçilmiş, dini ve sosyal içerikli büyük programlı mekânlar bu meydanların etrafına yerleştirilmiştir. İç Kale'deki Ulu Cami Alay Meydanı'na; Koç Camii ve Sultan Süleyman Külliyesi Kızlar

¹⁶⁰ Abdüsselam Uluçam, Hasankeyf'te Selçuklu Şehir Geleneği, Anadolu Selçuklu Şehirleri ve Uygarlığı Sempozyumu, Konya, 7-8 Ekim 2008, s. 119.

(Eyyûbi) Camii'nin güneyindeki Şehir Meydanı'na açılmaktadır. Sosyal aktivitenin ve ticaretin aktığı çarşı-Pazar yerleri bu merkezde tasarlanmış, kentin mahalleleri düzensiz cadde ve sokaklarla bu merkeze bağlanmıştır. Mahalleler boy veya aşiret gruplarına göre şekillenmiş, her sosyal grup kendisi için cami, medrese-mektep ve zaviyeden oluşan küçük ölçekli birer külliye oluşturmuştur.¹⁶¹

Birçok kaynakta Hasankeyf Kalesi müstahkemliği ile tasvir edilir¹⁶² (Resim 16-17). Hasankeyf Kalesi'nin ilk iskân tarihini belirleyebilmek mümkün değildir.

Resim 16: İç kale (Yukarı Şehir)

Urartu Dönemi'ne ait buluntular, yörenin M.Ö. IX. Yüzyılda yerleşime alan olduğunu göstermektedir. Bu tarihten sonra yöreye egemen her ulusun uğrak yeri olan Hasankeyf; Roma döneminden Osmanlı'ya kadar önemini korumuştur.¹⁶³

¹⁶¹ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 119.

¹⁶² Adnan Çevik, a.g.e. s. 31.

¹⁶³ Hüseyin Yurttaş, a.g.m. s. 164.

Resim 17: Yukarı şehir

İlk yerleşim alanında, sayısı 4500 kadar olduğu sanılan ve Hasankeyfi ünlü yapan insan eliyle şekillendirilmiş mağara tipi konutlar yer almaktadır. Mağaralar, Dicle nehri kenarından ortalama 135 metre yükseklikteki yekpare kaya kütlesi ile çevresindeki diğer kayalıklara oyularak oluşturulmuştur.¹⁶⁴ Dört taraftan çok dik yamaçlara sahip kaya kütlesine insan eliyle açılmış iki yoldan çıkılır. Bu çıkışlardan en işlek olanı, anıtsal kapılarıyla doğudakidir. Fazla işlek olmayan diğer yol, daha sarp bir patikayla batıdan dar bir geçitle Dicle'ye bağlanır. Orta kesimi yoğun bir yapılanmaya sahne olan kalenin, güneybatı tarafı, yerleşimin olmadığı, kutsal alan ve mezarlıktır. Sarnıç ve kanallar bu kesimdedir. Yer yer küçüklü, büyüklü burçların ve sur duvarlarının, kalenin korunmasından ziyade içerideki halkın emniyetini sağlamak için yapılmış olması gerekir. Kalenin en manzaralı ve sarp kısmına hükümdar ailesi yerleşmiştir. Kalenin doğu ve güneydoğusundaki vadide mağara iskânı olarak niteleyebileceğimiz çok sayıda ev ve işyeri mevcuttur. Kayalara oyulan evlerde XX. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar yöre halkı oturmuştur. Yaklaşık 2000 kadar evin yer aldığı Kale, dar sokakları, üst üste binmiş evleri, iç içe açılan odaları, kuyuları sarnıçlarıyla tam bir Orta çağ yerleşim yeri

¹⁶⁴ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 119.

görünümündedir. Evlerin aralarında ibadet yapıları da bulunmaktadır. Evler, genelde ortada bir avluya açılan eyvan şeklinde bir bölümle burayla bağlantılı bir veya iki odadan ibarettir. Konutların çoğu kayaya oyulmuş olup, ön kısımları moloz taş, nadiren kesme taş ile örülüdür. Pek çok evin önünde kuyular bulunur. Hasankeyf Kalesi'nin belki de en önemli ve ilgi çekici bölümü, güney ucuna yakın kesimdeki yüksek tepedir. Yükseltinin zemininde, kayaya oyulmuş iki mezar ve libasyon çukuru dikkat çekicidir. Mezarlar Urartu geleneğini sürdürmesi açısından önemlidir. Kutsal alanın hemen güneyinde kalenin en önemli su tesisi yer alır. 50x8 m. boyutlarındaki dev sarnıç bir kanalla kalenin yerleşim yerine bağlanmıştır¹⁶⁵ "Yukarı şehir" ve "Kalebaşı" adlarıyla anılan bu kesim Osmanlı döneminde yeniden şekillendirilip iskâna açılmış ve 1970'li yıllara kadar kullanılmıştır.¹⁶⁶

Kale tarafındaki büyük kanyondan doğuya kesintisiz uzanan kaya tepelerinin kuzeye bakan yüzleri, kale kayasındaki gibi diktir. Böylece yerleşimi güneyden kuşatan dev duvarlar oluşturmuşlardır. Boydan boya uzanan kayalara oyulmuş su kanallarının kalıntılarıyla pek çok mağara karşından, Dicle ve "Aşağı Şehir"den görünmektedir.¹⁶⁷ Şehrin etrafı surlarla çevrilerek merkezi çoğu külliye niteliğinde cami, medrese, imaret, han, hamam ve çarşılarla donatılmıştır. Yüz yıllar boyu mamur ve zengin bir kent olarak kaynaklarda adı geçen Hasankeyf'in bu bölümü, savaş, deprem, yangın gibi genel sebeplerin yanı sıra, 1966 sonrasında gerçekleştirilen yeni yerleşim sırasında büyük ölçüde tahrip edilmiştir.¹⁶⁸

Genel olarak Hasankeyf şehirciliğine şekil veren Selçuklular ve onun devamı olan Artuklular, Eyyübilerdir. Roma döneminden İçkale'nin ilk giriş kapısı ile surlar ve Büyük Saray kalmıştır. Kente ikinci kimliğini kazandıran Artuklu eserleri de birer kalıntıdan ibarettir. Ulu Cami'nin ilk yapısı, Dicle-Hasankeyf- Köprüsü; Zeynel Bey Külliyesi'ndeki iki medrese, Han ve Dicle kenarındaki Hamam; Büyük Saray'ın bir bölümü, Salihîye bahçelerindeki köşkler ve kaleye ulaştırılan su sistemleri birer Artuklu eseridir. Koç Camii ile Mardinike Camii plan ve mimari kalıntıları ile Büyük Selçuklu

¹⁶⁵ Hüseyin Yurttaş, a.g.m. s. 164.

¹⁶⁶ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 120.

¹⁶⁷ Oluş Arık, a.g.e. s. 144.

¹⁶⁸ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 120.

dönemine işaret etmektedir. Hasankeyf'in günümüze yansıyan görüntüsünü Eyyûbi dönemi eserleri oluşturmaktadır. Sultan Süleyman Camii, Er-Rızk Camii, Kızlar (Eyyûbi) Camii, Yamaç Külliyesi, Küçük Saray, Büyük Saray'ın bir bölümü, üç kale kapısı ile imam Abdullah Türbe ve Zaviyesi'nin ilk şekli Eyyûbi eserleri arasında yer almaktadır. Zeynel Bey Türbesi ile külliyedeki zaviye Akkoyunlu eseridir. Osmanlı döneminde Zeynel Bey Külliyesi'ne bir medrese ile kervansaray eklenmiş, daha önce yapılan vakıf eserleri onarılarak Aşağı şehir'de bir cami ile çarşı ve bedesten inşa edilmiştir.¹⁶⁹

3.5.1.1. Savunma Sistemi (Kale ve Surları)

Hasankeyf doğal yapısı itibariyle oldukça korunaklı bir yapıya sahiptir. Özellikle Dicle Nehri'nin yapmış olduğu kıvrımlar buranın korunaklı olması açısından coğrafi avantajlardır. İç Kale ile Aşağı Şehir'in etrafı topoğrafik konumlarına uygun olarak surlarla çevrilmiş, giriş-çıkışı sağlayan kapıların dışında surlar burç ve kulelerle desteklenmiştir. Kalenin orta kesiminde yoğun bir yerleşim alanı görülürken, su sarnıcının¹⁷⁰ da yer aldığı güneybatı tarafı kutsal alan ve mezarlıklardan müteşekkildir. Kalede görülen burçların ve sur duvarlarının kalenin güvenliğini sağlamaktan ziyade buradaki ahalinin emniyetini karşılamak amacıyla yapıldığı tahmin edilmektedir. Yaklaşık iki bin civarında evin yer aldığı kalenin manzaraya en hâkim noktalarında, hükümdar aileleri için sarayların inşa ettirildiği görülmektedir. Kalenin doğu ve güneydoğusundaki vadide mağara iskânı olarak nitelendirilebilecek çok sayıda ev ve dükkân yer almaktadır. Buradaki konutların çoğu kayaya oyulmuş olmakla beraber birçok evin önünde kuyular bulunmaktadır.¹⁷¹

¹⁶⁹ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 120.

¹⁷⁰ Bu sarnıç yaklaşık 50x9 m. ebatlarında yağmur suyuyla beslenmekte olduğu gibi (Hüseyin Yurttaş, "Hasankeyf'te Artuklu, Eyyûbi, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri", *Türkler*, VIII, Ankara 2002, s. 101), çevreden de buraya su toplandığı da düşünülebilir. Ayrıca bu sarnıçtan künkler vasıtasıyla konutlara su götürüldüğü de bilinmektedir.

¹⁷¹ Hüseyin Yurttaş, a.g.t. s. 235-236; Yurttaş, "Hasankeyf'te Artuklu, Eyyûbi, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri", s. 101.

3.5.1.1.1. İç Kale Kapıları

Doğal bir koruma oluşturan İç Kale'nin oturduğu kaya kitlesinin zayıf noktalarına surlar inşa edilmiş, en üstteki yerleşim alanına ulaşılan doğudaki rampalı yol üzerine beş adet kapı yapılmıştır (Resim 18).

Resim 18: Kale'nin doğu cephesinde yer alan kapılar ve dükkânlar

Doğu Yol I. Kapı: En dıştaki ilk kapı olup, Roma dönemine aittir.¹⁷² Kaleye asıl çıkışın kuzeydoğu köşede, birkaç kapının sıralandığı dönemeçli yoldan olduğu görülmektedir¹⁷³ (Resim 19). Bu kapı yukarıda detaylıca anlatılmıştır. Bu nedenle burada ayrıca ayrıntıya yer verilmemiştir.

¹⁷² Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 120.

¹⁷³ Hüseyin Yurttaş, a.g.m. s. 165.

Resim 19: Roma Kapısı

Doğu Yolu II. Kapı: Yakın zamanda yıkılmış olan (1996?) ikinci kapı muhtemelen Artuklu döneminde, Antik mağara kentin İç Kale haline getirilmesi sırasında yapılmıştır. Eski fotoğraflarından üzerinde iki aslan kabartması olduğu görülmektedir.¹⁷⁴

Doğu Yolu III. Kapı: Dükkân sıraları önünden yukarı doğru çıkan yolun kuzey yöndeki kıvrımı üzerinde Kale kapıları içerisinde en muhteşemi ile karşılaşırız. Kapının giriş kısmı, atkı taşı ve alınlık süslemesiyle dikkat çeker. Alınlık üzerinde, tek bir satırdan oluşan ve üstten bir silme ile sınırlanan kitabe yer alır.¹⁷⁵ Kapının üzerindeki kitabeden 820 (1416)'de Eyyûbi Sultanı Süleyman tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Kapının ön cephesi muntazam kesme taştan; arka yüzü eklentileriyle birlikte moloz taşlardan yapılmıştır¹⁷⁶ (Resim 20).

¹⁷⁴ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 120.

¹⁷⁵ Hüseyin Yurttaş, a.g.m. s. 165.

¹⁷⁶ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 120.

Resim 20: Kalenin III. Kapısı

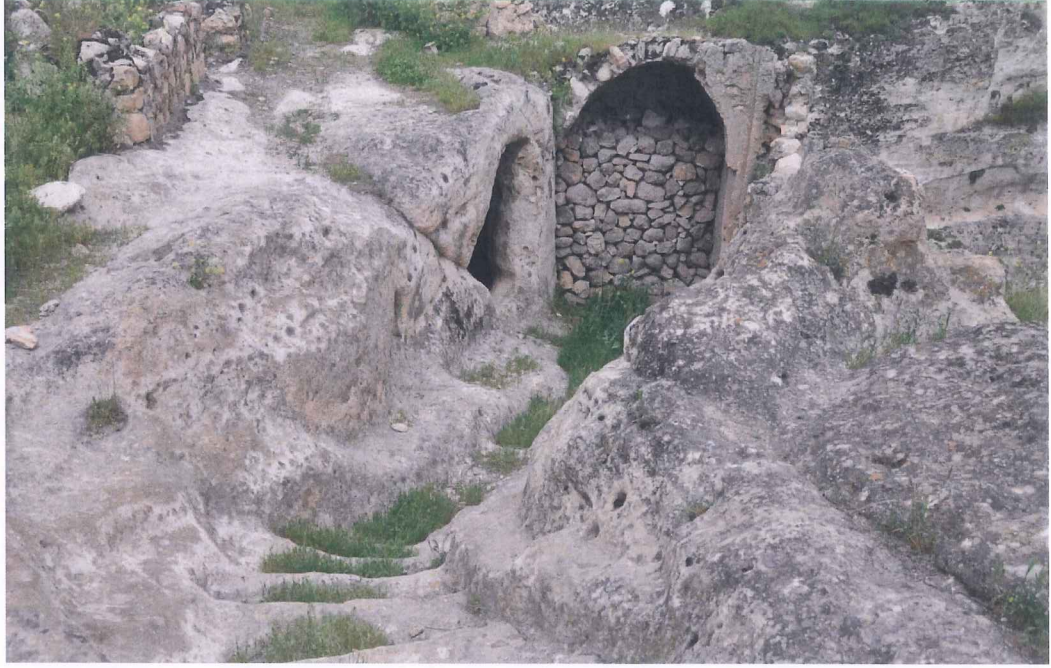
Doğu Yolu IV.- V. Kapılar: İç Kaleye çıkılan rampalı yolun üst taraflarında iki kapı daha yer almaktadır. Kapılar büyük ölçüde harap olmuştur. Dördüncü kapının ön ve yan cephelerinde dikdörtgen panolar içinde kitabeler mevcuttur. Malzeme ve işçilik yönünden üçüncü kapıyla aynı özellikleri taşıyan bu iki kapı da Sultan Süleyman tarafından yaptırılmış olmalıdır¹⁷⁷ (Resim 21).

Resim 21: Kale'nin IV. Kapısı

¹⁷⁷ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 120.

Batı yolu: Kaleye çıkışı sağlayan ikinci bir yol Kale'nin batısında yer alır. Giriş, Dicle nehri kenarındaki kayaya oyulan bir yolla başlar. Kayaya oyulan basamaklı bir tünel iki üç döneme sonra bir vadiye ulaşır.¹⁷⁸ Bu kapıya halk arasında "Bâb-ı Sır" (Uğrun Kapı) denilmektedir (Resim 22).

Resim 22: Kale'nin batısında yer alan ve Bab-ı sır olarak bilinen kapı

3.5.1.1.2. Aşağı Şehir Surları

Hasankeyf'i çevreleyen surların kesin olarak hangi dönemde yapıldıkları bilinmemektedir. Ancak her dönemde şehrin güvenliğini sağlamak amacıyla onarıldığı düşünülmektedir (Resim 23-24). Günümüze parçalar halinde çok az sur kalıntıları mevcuttur. Hasankeyf Aşağı Şehirde surlarla çevrilerek koruma altına alınmıştır. Dicle Nehri doğal hendek kabul edilip, köprü'nün güney ayağından başlayarak doğuya doğru uzanan çift surla kentin bu zayıf tarafı tahkim edilmiştir.

¹⁷⁸ Hüseyin Yurttaş, a.g.m. s. 165.

Resim 23: Aşağı Şehir

Resim 24: Aşağı Şehir (Şehrin güneydoğusundan)

Kazı Evi hizasından güneye yönelen iç surlar, Yamaç Külliyesi'ni kuşatarak kayalığa ulaşmaktadır (Resim 25-26-27).

Resim 25: Dicle'nin kenarında inşa edilmiş sur kalıntısı

Resim 26: Dicle Nehrinin kenarında ana kaya üzerinde inşa edilen sur kalıntısı

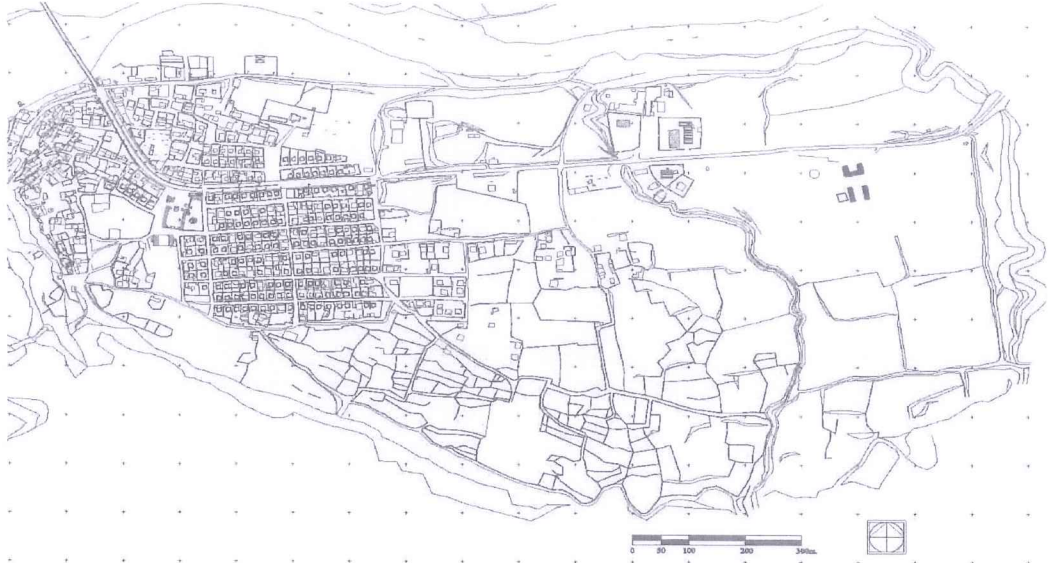
Resim 27: Yamaç Külliyesinin dış duvarı üzerinde yer alan sur kalıntısı

Dış surlar ise sahili takiben Komando birliği sınırındaki dere yatağından güneye yönelerek Salihye ve Kasımiye bahçeleri ile köşkleri kuşatmakta, Antik su kanalı ve barajını da içine alarak kayalıkla birleşmektedir. Ancak bu savunma sisteminden, köprü ayağı-Kazı Evi arasındaki kısım ile Sağlık Ocağı yakınındaki sur kalıntıları ve Has Bahçe olarak bilinen evin altındaki burç (Resim 28) dışındaki kısımları tamamen yok olmuş, sadece doğal izleri kalmıştır¹⁷⁹ (Çizim 4).

Resim 28: Has Bahçe olarak bilinen evin alt kısmında kalan tek burç yapısı

¹⁷⁹ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 120.

Çizim 4: Hasanköy Aşağı Şehir (Hasanköy Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

3.5.1.2. Külliyeler

En basit anlamı ile külliye “çeşitli fonksiyonel yapı birimlerinin bir arada planlanıp inşa edildiği sosyal kuruluş olarak tanımlanabilir. Bir külliye meydana getiren yapılar, başta cami ve türbe olmak üzere, medrese, tıp medresesi, darüşşifa, imaret (aşevi), tabbane (misafirhane), han-kervansaray, arasta-çarşı, hamam, sıbyan mektebi, kütüphane, sebül, çeşme, muvakkithane, köprü ve bazı ek yapılar olmaktadır. Ancak bu yapıların tamamının bir külliye oluşturduğu söylenemez. Bu yapılardan birkaçının bir arada planlanıp inşa edilmesi, kuruluşun “külliye” adı ile tanınmasına yeterli olmuştur.”¹⁸⁰ Ayrıca her biri vakıf sistemine göre kurulmuş büyük külliyeler emir veya sultan unvanlarını taşıyan hükümdarlar tarafından yaptırılmıştır. Külliye bir başka tanımıyla; cami merkezli yapı grupları ortak avlu etrafına dizilmiş medrese, imaret, zaviye ve han ünitelerinden oluşmaktadır. Şehir merkezindeki külliyelerin bitişinde dükkân ve imalâthaneler mevcuttur. Medrese ve zaviye odalarının bazıları, daha sonra ölen hükümdar ve yakınlarına ait türbeler şekline dönüştürülmüştür.”¹⁸¹

¹⁸⁰ Gönül Cantay, Türk Mimarisinde Külliye, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C.7, Ankara, 2002, s. 1251.

¹⁸¹ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 120.

3.5.1.2.1. İmam Abdullah Zaviyesi

Bu yapı Batman-Hasankeyf karayolunun Zeynel Bey Türbesi hizasını geçip yeni köprüye döndüğü kıvrımda, yolun kuzey tarafında bulunmaktadır. İmam Abdullah Zaviyesi, Hz. Muhammed'in soyundan geldiğine inanılan ve yöre halkı tarafından büyük saygı gösterilen bir şahsiyettir. Külliye, İmam Abdullah'a ait zaviye ve türbenin etrafında zamanla gelişen bir özelliğe sahiptir (Resim: 29).

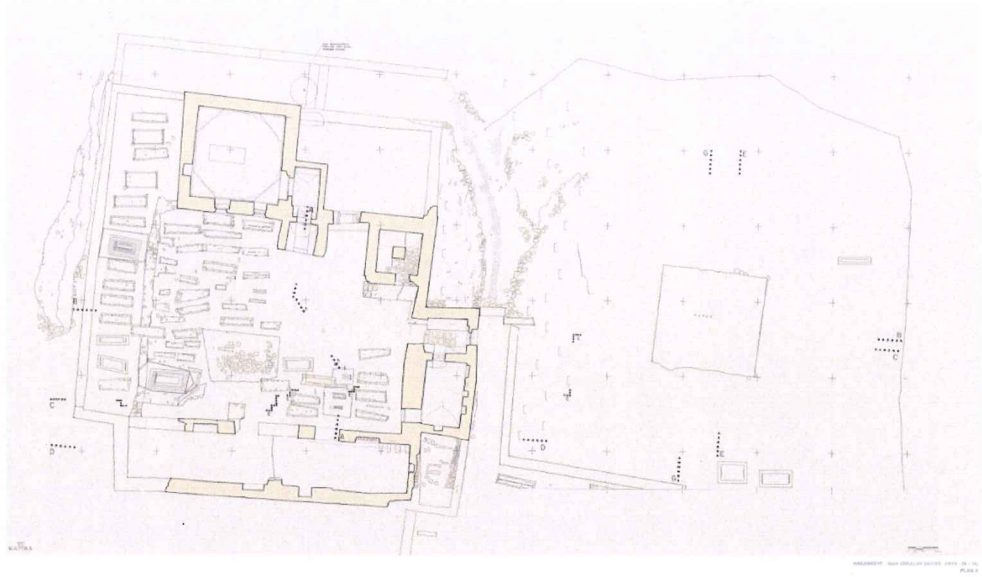

Resim 29: İmam Abdullah Külliyesi

Etrafi kademeli teras ve duvarlarla çevrili olan birinci grupta, avlunun kuzeyinde bir türbe, doğu bitişiğinde örtüsü ve bir bölüm beden duvarları yıkılmış geniş bir zaviye odası ve minare; güneyde mescit ile kuzeyine sonradan eklenen bir oda yer almaktadır¹⁸² (Çizim 5). Kısaca ayakta kalmış külliye birimlerine bakalım;

¹⁸² Hüseyin Yurttaş, a.g.m. s. 175.

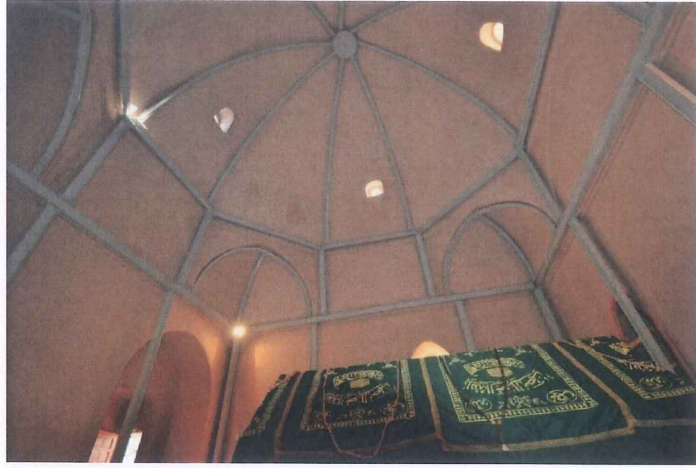

Çizim 5: İmam Abdullah Külliyesinin vaziyet plan (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

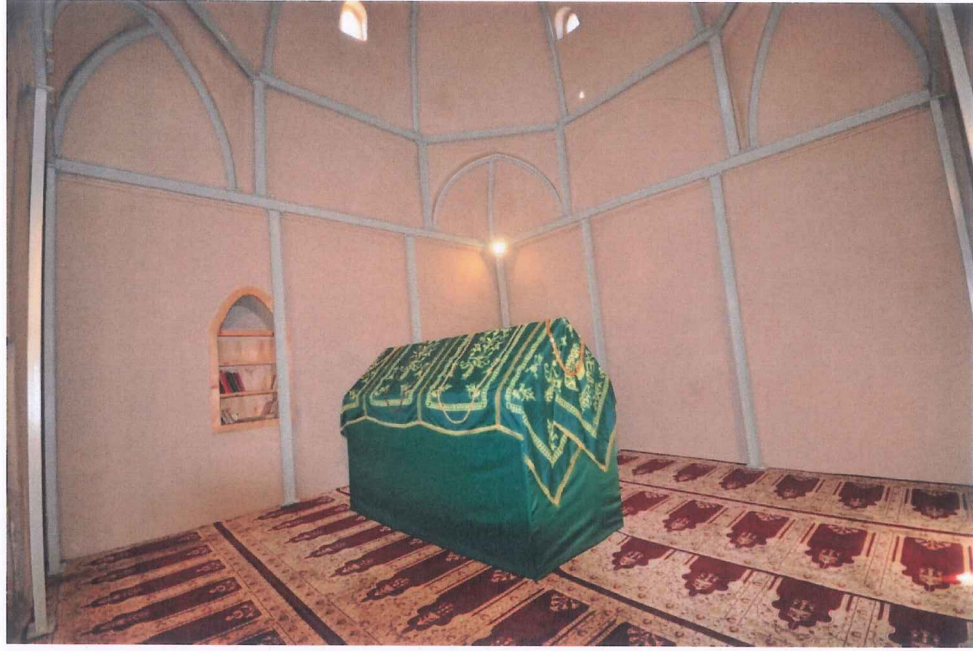
Güneyde **mesjid** olarak niteleyebileceğimiz alan, uzun bir dikdörtgen mekândan oluşmaktadır. Avlunun kuzeydoğusunda kule yapısı, bu kenarın ortasında ise Zaviyenin çekirdeğini oluşturan kare mekânlı türbe yer alır. Moloz taş örgülü kulenin yukarı doğru daraldığı görülür. Kenar uzunluğu 4.60 x 4.60 m. boyutlarındaki kulenin güney kenarında basit bir kapı yer alır. Yaklaşık 4,50 m. yüksekliğinden itibaren her kenarda, sıvalı panolar yer alır. Kulenin üst kesimi, ahşap hatıllar üzerine oturan taş konsollarla dışa taşırılmıştır. Dışa taşıntılı bu kısmın minare olarak kullanılabilmesi gibi, bir seyir yeri ve dinlenme köşkü olarak da kullanılmış olması mümkündür.¹⁸³

Türbe: Zaviye'nin odak noktasını oluşturan Türbe'ye giriş, güneydoğu köşeye, doğu yandan eklenmiştir. Eyvanın sonunda, ahşap kanatlı kapı, basık kemer üzerinde tek satırlık onarım kitabesi yer alır. İçeride bir sandukanın bulunduğu mekân, tromplara oturan ve sekizgen başlayarak yuvarlağa dönüşen bir kubbe ile örülmüştür (Resim 30-31)

¹⁸³ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 120.

Resim 30: İmam Abdullah Türbesinin içten görüntüsü

Resim 31: İmam Abdullah Türbesinin içinde yer alan sanduka

Türbenin içinde, güney duvarda, firuze renkli ve sır altı tekniği ile yapılmış çini bir tabak bulunuyordu. Zaviye'nin en dikkat çeken kısmı, üzerinde yoğun bir bitkisel bezemenin görüldüğü ahşap kapı kanatlarıdır. Her iki kanatta aynı bezemenin işlendiği, sadece orta bölümü oluşturan bitkisel zeminli kûfi yazıda farklılık olduğu görülür. Kanatların her biri düşey doğrultuda üç parçaya bölünmüştür. Alt, üst

başlıkları ile yan serenleri bezemesizdir.¹⁸⁴ Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığınca, 2006 yılı kazılarıyla ulaşılan bulgular ışığında, asıl zaviyenin XII. yüzyılda Artuklular zamanında yapıldığı anlaşılmıştır. İmam Abdullah'ın türbesinin bulunduğu mekân esas olarak, Eyyûbilerden Takıyyeddin Abdullah (1269-1294) tarafından yaptırılıp; türbe kapısı üstündeki kitabeye göre Akkoyunlulardan Uzun Hasan'ın oğlu Halil tarafından 883/1478 M. yılında esaslı bir şekilde onarılmıştır.¹⁸⁵

3.5.1.2.2. Koç Camii (Külliyesi)

Koç Camii, Aşağı Şehir'de merkez kazı alanında Süleyman Camii'nin hemen güneyinde yer almaktadır. Doğu bitişiğinde büyük bir hana dair kalıntılar bulunmaktadır (Resim 32).

Resim 32: Koç Cami (Külliyesi)

Koç Camii, avlu çevresi ve ek yapı gruplarıyla birlikte bir kompleksi veya külliye oluşturmuştur. Kitabesi bulunmadığından ne zaman ve kimler tarafından

¹⁸⁴ Hüseyin Yurttaş, a.g.m. s. 175.

¹⁸⁵ Ali Kılıcı, "Hasankeyf Vakıf Eserleri", V. Vakıf Haftası, 7-13 Aralık 1987, Ankara, 1987, s. 162.

yapıldığı bilinmemektedir. Muhtemelen XII. yüzyılda yapılmış bir Selçuklu eseri olmalıdır.¹⁸⁶

Ulu Cami'de olduğu gibi Koç Camii'nde de Arap ülkelerinde ortaya çıkan camilerin ana çizgilerini, Asya-İran geleneğinin kubbe-eyvan ikilisiyle bir araya getiren bir sentez denemesi söz konusudur. Burada Ulu Cami'den farklı olarak yan mekânlar sonradan ve rastgele eklenmiş değildir. Burada yan mekânlar harimle birlikte ve bir bütün olarak geliştirilmiş bir modele tasarlanmıştır.¹⁸⁷

Mihrap duvarı önündeki ince uzun dikdörtgen planlı bir ibadet yeri, doğudan batıya doğru uzanmaktadır. İbadet mekânının önünde oldukça büyük bir alanı kaplayan anıtsal bir avlu bulunmaktadır. Bütün bu bölümler 32.00 x 44.00 m.lik bir alanı kaplamaktadır.

Cami harim mekânının kible duvarı ortasına 5.00 x 3.00 m. boyutlarında bir alçı mihrap yerleştirilmiştir. Mihrap önü kubbesini taşıyan dört büyük kemer bulunmaktadır. Böylece bu dört kemerle yapı ortasında baldaken denilen bir iç bölüm meydana getirilmiştir. Harim mekânının ana eksenini ortasındaki büyük eyvan kuzeye, avluya açılmaktadır. Çeşitli dönemlerde onarımlar geçiren bu eyvan duvarlarında her türlü taş kullanılmıştır. Eyvanın iki yanına ikişer oda yerleştirilmiştir. Bu mekânların yapı ile birlikte tasarlandığı sanılmaktadır.¹⁸⁸

Avluya açılan büyük eyvanı estetik programın odağı yapan tasarım anlayışı Malatya Ulu Camii ile birlikte bu esere, Anadolu camileri arasında eşsiz bir konum kazandırmaktadır. Bu eyvanın içindeki mihrap yapının değerini bir kez daha artıran özelliğidir, çünkü Anadolu için üniktür. Büyük Selçuklu zamanında İran'da, Hamedan'daki Kümbed-i Aleviyyan'da en güzel örneği görülen görkemli alçı oyma işçiliği ile aynı stilde ve büyük ölçüde yörenin özel harcı ile meydana getirilmiş olup

¹⁸⁶ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 121.

¹⁸⁷ Oluş Arık, a.g.e. s. 158.

¹⁸⁸ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 122.

4 x 2.70 metre ölçülerindedir. Mihrabın süslemesi rumi, palmet, arabesk gibi adlarla anılan bitkisel motifler içermektedir (Resim 33). Söz konusu palmetler, kıvrım dallar, büyük figürlü anıtsal kabartmaları andıran boyutlara ve plastik etkiye sahiptir. Adeta Barok karakter sayılabilecek bu özel plastik stil, eski İran ve Orta Asya sanat mirasından özümlelen Selçuklu çağında yaratılan bir sentezin ürünüdür. Eyvan ile maksura bölümünü ayıran duvara monte edilen bu ikinci mihrabın taç kompozisyonu ve niş kavsarası yerinde durmakla birlikte, niş gövdesi ve çerçeve bordürlerinin alt kısmı kırılarak kapı gibi açılmıştır.¹⁸⁹

Resim 33: Koç Cami Alçı Süslemeleri

Caminin doğusunda ve kuzeyinde her biri kendi içinde odaklanmış avlulu mimari birimler yer almaktadır. Bunlar caminin çağdaşı veya sonradan eklenmiş medrese, imaret, zaviye ve han olarak tasarlanmış yapılar olmalıdır. Her biri temel seviyesine kadar yıkılmış olduğundan, nicelik ve işlevleri konusunda kesin bir kanaate varılamamaktadır.¹⁹⁰

¹⁸⁹ Oluş Arık, a.g.e. s. 161-162.

¹⁹⁰ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 122.

3.5.1.2.3. Mardinike Camii Külliyesi

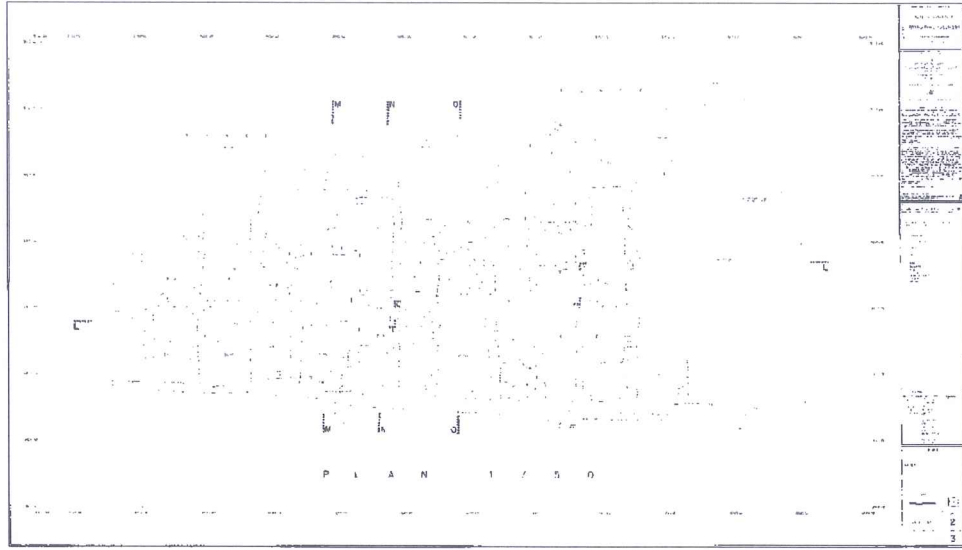
Aşağı şehrin kuzeydoğu ucunda ve Dicle'nin güney kıyısında yer almaktadır. Halk arasında "Mardinike Camii" olarak bilinmektedir (Resim34).

Resim 34: Mardinike Külliyesi I. Blok

Mardinike Külliyesi iki bloktan oluşmaktadır. Kuzey taraftaki I. Blok, doğu-batı doğrultusunda 48.50 x 47.80m; kuzey-güney doğrultusunda 38.00 x 36.40m ölçülerindeki revaklı avlu çevresinde yer alan cami ve medrese ile diğer kısımlardaki değişik amaçlar için tasarlanmış bölümleri içermektedir. Güneyde yer alan II. Blok ise giriş avlusu, minare, cami, zaviye, imaret, han ve anıtsal mezar mekânlarından oluşmaktadır¹⁹¹ (Çizim 6).

¹⁹¹ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s.122.

Çizim 6: Mardinike Cami Külliyesi Vaziyet planı (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Yapıların zamanla meydana gelen deprem veya savaşlarla birkaç kez tahrip olduğu ve daha sonraları farklı işlevler de verilerek elden geçirildikleri anlaşılmaktadır. İnsitu durumdaki mekânlar farklı dönemlerde yapılan eklemelerle oluştuğu için karmaşık bir plan ve mimariye sahiptir. Kompleksi oluşturan yapıların çoğu temel seviyesine kadar yıkılmış, içerdiği mimari ve dekoratif özellikleri de kaybolmuştur. I. Bloкта yer alan (U) biçiminde revakların çevrelediği avlunun güney kanadında enine dikdörtgen planlı, mihrap önü kubbeli ve mihrap duvarına paralel iki sahından oluşan bir cami yer almaktadır. 38.00 x 2.60 m ölçülerindeki birinci sahn son cemaat yeri şeklinde düzenlenerek ikinci sahna göre daha dar tutulmuş ve günümüze daha sağlam gelebilmiştir.¹⁹²

Orta avlunun batı bölümünde kuzey-güney doğrultusunda 11.50x10.30 m ölçülerinde geniş bir mekân ile kuzeyinde avlu boyunca uzanan ve sonradan düzenlendiği sanılan bir salon (?) yer almaktadır. Avlunun doğusunda ise yine sonradan tasarlanmış tuğladan örülmüş sütunlarla çevrili bir salon daha mevcuttur. Bu

¹⁹² Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 122 -123.

yapılanma nedeniyle komplekse "Sahil Sarayı" adı da verilmiştir. Kuzeydoğu köşede ise tuvalet ve banyo mekânları sıralanmaktadır.¹⁹³

I. Blokun 10.00 m güneyinde bulunan II. Blok; ortalama 49.00 x 34.00 m ölçülerinde geniş bir alanı kaplamaktadır. Bu blok da iki bölümden oluşmaktadır. Batı bölümde, kuzeyde küçük bir avludan geçilen ve en güneydeki mihraba kadar uzanan ana eksenin iki yanına simetrik olarak dizilmiş farklı büyüklükte odalarla güneyde cami bölümü yer almaktadır. Blokun bu kanadı, daha sonraki dönemlerde zemine yerleştirilmiş alçıdan sandukaları ile anıtsal mezar odaları (türbe) haline getirilmiştir. Bu kesimin doğusunda bulunan ve doğu-Batı doğrultusunda uzanan tonoz örtülü paralel sahnlar, ocak teşkilâtı, niş ve sekileriyle imaret ve han olarak düzenlenmiştir.¹⁹⁴

Mimaride cas katkılı harçla tutturulmuş moloz taş malzeme kullanılmış, mekânlar içten sıvanarak alçı ile süslenmiştir. Caminin mihrap önü ve kare mekânların üzeri kubbe, diğer mekânlar tonozla örtülmüştür.

Giriş avlusunun güneybatısında 4.20 x 5.00 m ölçülerinde kare kesitli bir minare kaidesi yer almaktadır. Enkaz yığıntılarından gövdenin tuğladan silindirik bir yapıya sahip olduğu ve üzerinin firuze renkli tuğlalarla süslendiği anlaşılmaktadır Mardinike Camii, mimari ve süsleme özellikleri ile Büyük Selçuklu dönemine işaret etmektedir.¹⁹⁵

3.5.1.2. Zeynel Bey Külliyesi

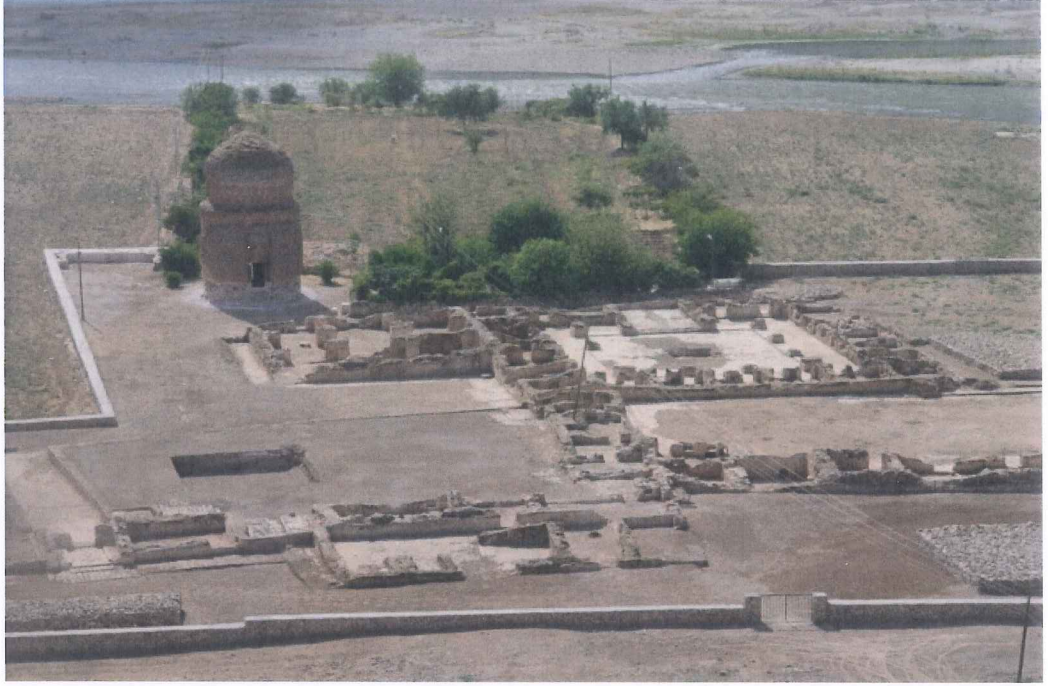
Batman-Hasankeyf karayolu üzerinde Artuklu Hamamının batısında yer alır. Hasankeyfin sembolü durumundaki Zeynel Bey Türbesi'nin çevresinde 2004-2005 yıllarında sürdürülen kazılarla büyük bir külliye ortaya çıkarılmıştır (Resim 35).

¹⁹³ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s.123.

¹⁹⁴ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s.123.

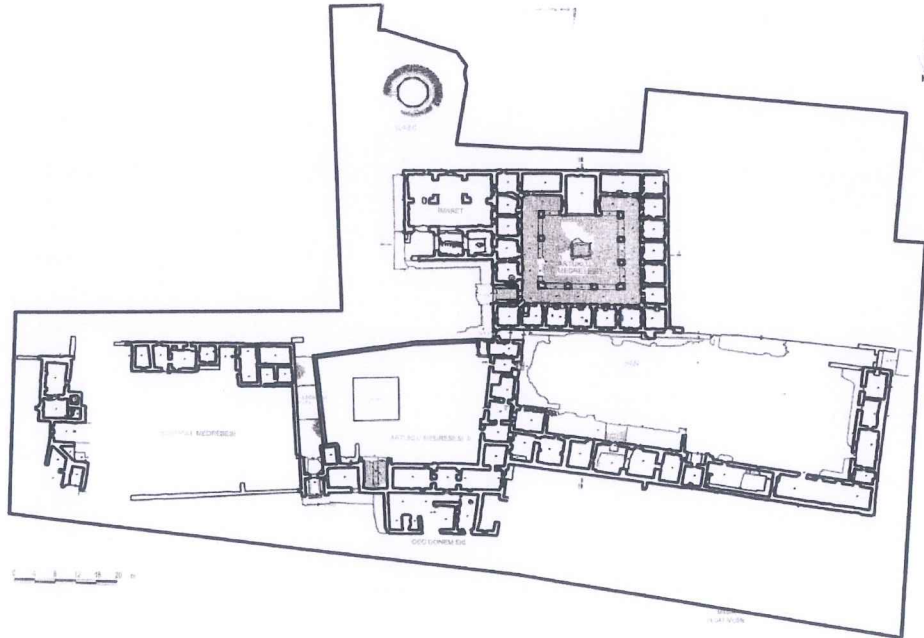
¹⁹⁵ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 123.

Resim 35: Zeynel Bey Külliyesinden genel görüntü

"Zeynel Bey Külliyesi" adı verilen abidelerin değişik zamanlarda yapılmış 3 medrese, 1 imaret, 1 türbe 1 han ve Dicle kenarında 1 hamamdan oluştuğu tespit edilmiştir¹⁹⁶ (Çizim 7).

Çizim 7: Zeynel Bey Külliyesi (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

¹⁹⁶ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 123.

Külliye'nin en eski ünitesi olan I. Medrese, içten 22.50 x 22.00 m. ölçülerinde, yaklaşık kare bir plan şeması vardır. Yapı, revaklı avluyu saran kible yönünde bir eyvan ile öğrenci odalarından oluşmaktadır.¹⁹⁷

Medresenin avlu ve revak zeminine düzgün taş döşenmiş; kapalı mekânların zemini ise kalın cas harcı ile kaplanmıştır. Mescidin kible duvarındaki insitu kalıntılarla enkaz içinden çıkan parçalardan cephelerin cas harcından geometrik ve bitkisel kompozisyonların yanı sıra, değişik karakterli yazı örnekleriyle bezendiği anlaşılmaktadır. Sonraki onarım veya yenilemeler sırasında bu süslemelerin harç içinde duvar dolgu malzemesi olarak kullanılmış olması dikkat çekicidir¹⁹⁸ (Resim 36).

Resim 36: Zeynel Bey Külliyesinde yer alan medrese bölümü

L biçiminde bir plan şemasına sahip II. Artuklu Medresesi külliye'nin kuzeyinde yer almaktadır. Ana eyvana yerleştirilen selsebil ile buna bağlanan havuz, külliye'nin en gösterişli mimari elemanlarıdır.¹⁹⁹

¹⁹⁷ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 123.

¹⁹⁸ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 124.

¹⁹⁹ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 124.

Külliyyenin doğusunda, Osmanlı döneminde eklenmiş üçüncü bir medrese yer almaktadır. Avluyu doğu ve güney yönlerden çeviren öğrenci odaları ile revaklarda kullanılan mimari malzeme, Artuklu medreselerine göre daha kalitesiz, işçiliği de daha özensizdir. Akkoyunlu döneminde yapılan kare planlı İmaret ise kalın payelere yaslanan 9 kubbe ile örtülmüştür. Kazılarla ocak teşkilâtı ortaya çıkarılan yapının aynı zamanda mescit olarak kullanıldığı, kible duvarındaki mihrabından anlaşılmaktadır. Osmanlı döneminde külliyyenin batısına eklenen han, menzil külliyyelerinde görülen bir mimari düzenlemeye sahiptir.²⁰⁰

Zeynel Bey Türbesi

Zeynel Bey Türbesi, Hasankeyf yerleşim yerinden 1 km. uzakta ve Dicle'nin sol kıyısında bulunmaktadır (Resim 37-38).

Resim 37: Zeynel Bey Türbesi

²⁰⁰ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 124.

Resim 38: Zeynel Bey Türbesinden detay

Kuzeyde yer alan ve iki yandan merdivenli girişi bulunan türbenin kapısı üzerinde yer alan iki satırlık çini kitabede bu yapının, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın saltanatı yıllarında oğlu Zeynel Bey için yaptırıldığı belirtilir. Tarih verilmemiştir. Ancak Zeynel Bey'in, Osmanlılarla Akkoyunlular arasında cereyan eden 1473 tarihindeki Otlukbeli Savaşı'nda öldüğü bilinmektedir. Kendisi için türbenin bu tarihten sonra inşa edilmiş olması gerekir. Bu tarihi bilgi ışığında yapı, XV. yüzyılın son çeyreğinde yapılmıştır.²⁰¹ Giriş kapısı üzerindeki kitabeden türbeyi, Pir Hasan adında bir mimarın yaptığı anlaşılmaktadır²⁰² (Resim 39).

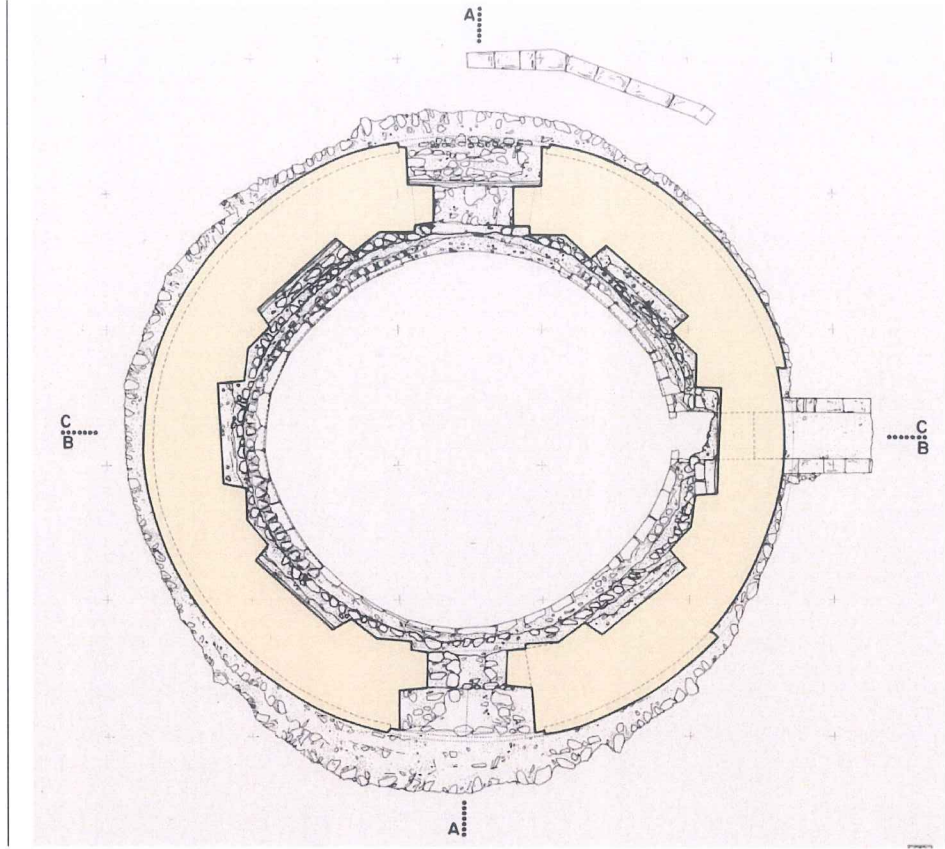
²⁰¹ Hüseyin Yurttaş, a.g.t. s. 170.

²⁰² Hamza Gündoğdu, "Akkoyunlu Devri Mimarisi" Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C.8, Ankara, 2002, s. 263-264.

Resim 39: Zeynel Bey Türbesi girişı üzerinde yer alan çini mozaikler

Altaki yuvarlak planlı kriptanın üzerinde silindirik gövdesi ile yükselen türbenin, belli bir seviyeye kadar kesme taştan inşa edildiği, dökülen tuğla kaplamalardan anlaşılmaktadır (Çizim 8). Üzeri hafif şişkin bir kubbeyle örtülü olan türbe, içten sekizgen planlıdır. Gövdedeki iki açıklıktan biri giriş kapısı, diğeri de penceredir. İçteki diğer altı niş, basık bir kemerle sonlanmaktadır. Tromp ve pandantif karışımı geçiş elemanlarının üstünde birkaç sıra mukarnas, şişkin kubbenin alt yapısını hazırlamaktadır (Resim 40-41). Şişkin kubbenin altındaki kasnakta ise dört pencere açılmıştır.

Çizim 8: Zeynel Bey Türbesi (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Resim 40: Zeynel Bey Türbesi içten görünüşü

Resim 41: Zeynel Bey Türbesinin içten kubbesi

Zeynel Bey Türbesi'nde güneye bakan pencere ile kuzeydeki portalin çevresinde geometrik ve bitkisel bezemelerle zengin bir çini uygulaması görülür. Ayrıca silindirik dış gövde yüzeyleri, geometrik sırlı tuğlalarla kaplanmıştır.²⁰³

3.5.1.2.5. Yamaç Külliyesi

Aşağı kentin doğusunda, Mevlana Camiinin arkasında ve güneydeki mağaralarla dolu kaya tepelerine yükselen dik yamaçta yer almaktadır (Resim 42).

Resim 42: Yamaç Külliyesi

Kazılarla cami merkezli bir külliye ortaya çıkarılmış ve "Yamaç Külliyesi" olarak adlandırılmıştır. Cami, medrese, zaviye ve bekâr hamamından oluşan külliyenin büyük bir bölümü yıkılmıştır. Yamacın teraslanmasıyla oluşturulan en üst zeminde, dikdörtgen bir avlu ile güneyinde revaklı bir harimden oluşan cami yer almaktadır.²⁰⁴ 10.40 x 4.10 m. ölçülerindeki cami harim mekânı, enine dikdörtgen planlı ve üç bölümlü olarak tasarlanmıştır. Doğu ve batıda 4.10 x 4.10 m. ölçülerinde kare planlı iki hücre yer almaktadır. Ocak nişleri ve avluya açılan pencereleriyle birer

²⁰³ Hamza Gündoğdu, a.g.m. s. 264.

²⁰⁴ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 124.

zaviye hücresi şeklinde değerlendirilmiştir. Harimin üzeri tonoz, yan hücreler kubbe ile örtülmüştür. Girişin karşısındaki mihrap, kible duvarının yaslandığı tabii kaya ve toprak yığınlarına giydirilmiştir. Düzgün kesme taşlarla örülen yarım daire planlı mihrap nişinin etrafı sütuncelere yaslanan kademeli kemer ve kuşaklarla çevrilmiştir. Mukarnaslı kavsara ile kuşatma kemerinin alınlıkları ve sütun başlıkları kıvrık dal, rumi ve palmetlerden oluşan bitki motifleriyle bezenmiştir (Resim 43). Nişin etrafında ayet kitabeleri, en dış kuşakta ise bir sıra mukarnas dizisi bulunmaktadır.²⁰⁵Avlunun kuzeydoğusunda, yörede "Bekâr Hamamı" denilen gözden gizlenmiş serdap şeklinde küçük bir hamam mevcuttur. Avlu duvarı önünde, arazinin eğimine uygun olarak daha düşük kotta düzenlenmiş bir takım yapılar ortaya çıkarılmıştır. Bunlar muhtemelen mektep-medrese ve imaret yapılarını oluşturuyordu. Hemen hepsi, duvar alt seviyelerine kadar yıkılmıştır.²⁰⁶

Resim 43: Yamaç Cami mihrabı

²⁰⁵ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 125.

²⁰⁶ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 125.

3.5.1.2.6. Sultan Süleyman Külliyesi

Sultan Süleyman Külliyesi; Cami, medrese, imaret ve türbelerden oluşan kompleks bir oluşum göstermektedir (Resim 44).

Resim 44: Sultan Süleyman Cami (Külliyesi)

Kompleksin en erken tarihli kitabesi, avlu girişi üzerinde yer alan kitabeden Cami, medrese ve türbelerin Eyyübî sultanı Şehabeddin Gazi b. Muhammed tarafından 752 (1351 M.) yılında yenilediği anlaşılmaktadır. Bu nedenle ilk yapımın 1351 M. yılından önce olması gerekir. Minarede 809 H. (1406-1407 M.) tarihli kitabede Gazi b. Muhammed adı geçmektedir. Fakat kitabe sonundaki tarih, 1378-1437 yılları arasında hüküm süren Sultan el-Adil Süleyman'ın saltanat yılları içindedir. Bu nedenle, Er-Rızk Camii'nin de banisi olan Sultan Süleyman'ın, bu minareyi yaptırdığı, fakat babasının camiyi yenilemesi nedeniyle onun adını yazdırdığı şeklinde yorumlanabilir. Doğu cephedeki çeşmenin de Süleyman b. Gazi tarafından 818 (1416 M.) yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bir diğer tarih ve isimlerin zikredildiği kitabe, minare kaidesinin güney yüzünde yer alır. Tamamı çözülemeyen kitabenin büyük kısmı ayet ve hadislerden oluşmaktadır.

Üçüncü satırda bulunan Ahmed b. Muhammed b. Halil b. Süleyman şeceresinden, yazının 859 (1455 M.) tarihinde II. Ahmed tarafından, okuyucuya nasihat vermek gayesiyle yazdırıldığı anlaşılmaktadır. Yapı tüm evleriyle Eyyübî Dönemi'ne aittir. Yapının mimar ve ustaları hakkında bilgi yoktur.²⁰⁷

Genişçe bir kare alan üzerindeki kompleks, güneyde yan yana iki bölümden oluşan cami; batıda üç eyvanı, kapalı avlusu ve çeşitli büyüklükteki hücreleriyle medrese; avlunun güneyinde ve güneybatısındaki türbelerden oluşur. Doğu cephenin kuzey ucunda minare ve avlu taç kapısıyla, cephenin ortasında çeşme yer alır. Caminin kareye yakın avlusuna, kuzey doğu köşedeki taç kapıyla girilir.²⁰⁸ Caminin kible duvarı boyunca doğudan batıya doğru sıralanan bir takım mekânların camiye oluşturduğu anlaşılmaktadır. Kubbe içerisi alçı bezemelerle süslenmiştir. Mihrabı Mardin Artuklu eserlerini andırarak çift renkli taş geçmelerden yapılmıştır. Minberinde ise oldukça ileri düzeyde taş işçiliği ile yapıldığı günümüze gelebilen kaidesinden anlaşılmaktadır. Caminin ibadet mekânı ve üst örtüsü yıkılmıştır.²⁰⁹ Sultan Süleyman Camisinin en önemli bölümü günümüze kadar gelebilmiş olan minaresidir.

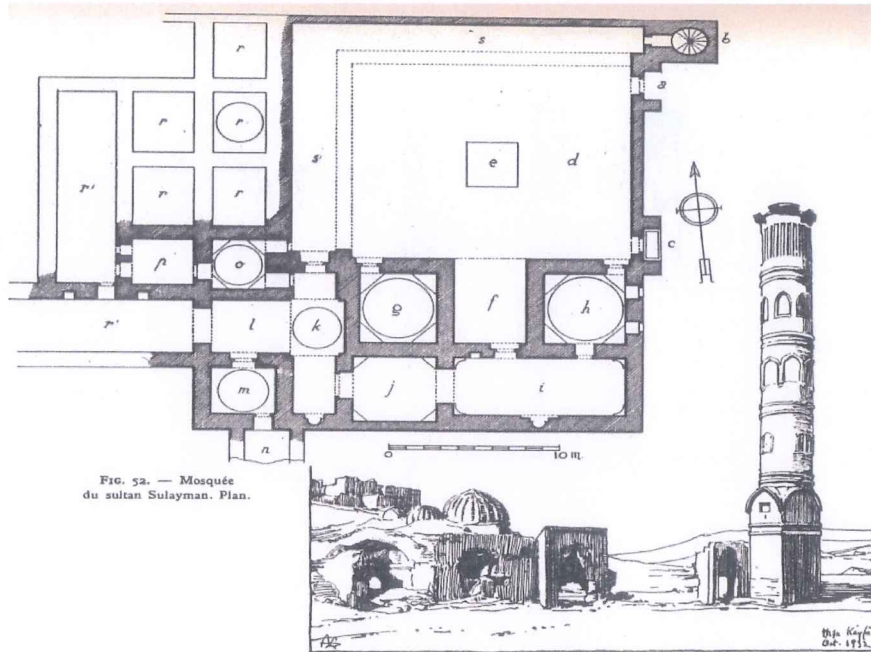

FIG. 52. — Mosquée du sultan Sulayman. Plan.

Çizim 9: Sultan Sülleyman Külliyesi (A. Gabriel)

²⁰⁷ Hüseyin Yurttaş, a.g.m. s. 71.

²⁰⁸ Hüseyin Yurttaş, a.g.m. s. 71.

²⁰⁹ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 125.

Minare: Kompleksin kuzeydoğu köşesinde kare bir kaide üzerinde yükselir (Resim 45). Pandantif benzeri pahlarıyla pabuç ve gövde, şerefe altına kadar sağlamdır.

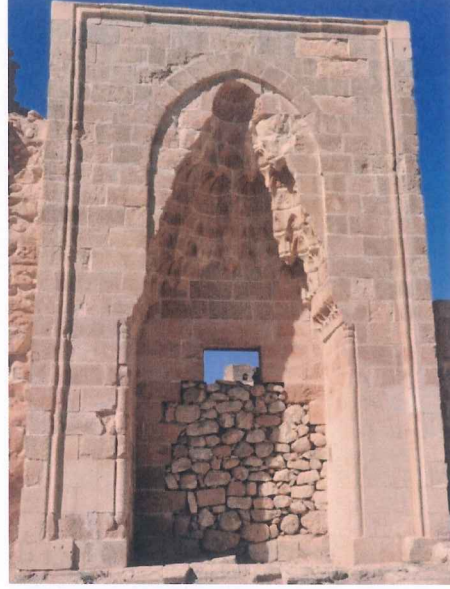
Resim 45: Sultan Süleyman Minaresi

Tamamen kesme taş malzeme ile inşa edilen minarenin kaidesiyle, dört ana bölümde ele alınan gövdesi üzerinde çeşitli bezemeler görülür. Er-Rızk Camisi minaresi dikkate alınır, Sultan Süleyman Camisi minaresinin yıkık olan şerefe, petek ve külah kısımları için de benzeri bir uygulama düşünülebilir. Minare kaidesinin doğu yönünde yapım kitabesi yer alır. Gövdenin birinci bölümünde 4 ana yönde, vitraylı pencereleri hatırlatır tarzda bitkisel bezemeli panolar görülür. İkinci bölüm palmetlerin yan yana dizilişi ile meydana getirilmiş bir kuşakla başlar. Bu bölümde sivri kemerli kaval silmeler 6 sağır kemerciği oluşturur. Üçüncü bölümde her biri ayrı bir geometrik bezemeye sahip 8 adet niş bulunur. Dördüncü bölümünü düşey doğrultuda küçük piramitlerin sıralandığı bir bezeme meydana getirir. Minarenin şerefe altı mukarnas dolguludur.²¹⁰

Minare, bitişiğindeki taçkapı ve kapının güneyindeki çeşme ile birlikte bir cephe oluşturmaktadır. Kesme taşlardan özenle yapılmış ve süslenmiştir. Çeşme

²¹⁰ Hüseyin Yurttaş, a.g.m. s. 71.

üzerindeki kitabeye göre burası yine Sultan Süleyman tarafından 818 (1416) tarihinde yaptırılmıştır²¹¹ (Resim 46).

Resim 46: Sultan Süleyman Cami çeşmesi

3.5.1.3. Bağımsız Dini ve Sosyal İçerikli Yapılar

3.5.1.3.1. Ulu Cami

Yukarı şehrin kuzey tarafında, Büyük Saray'ın güney batısında yer almaktadır yer almaktadır. (Resim 47)

---

²¹¹ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 125.

Resim 47: Ulu Cami genel görünüşü

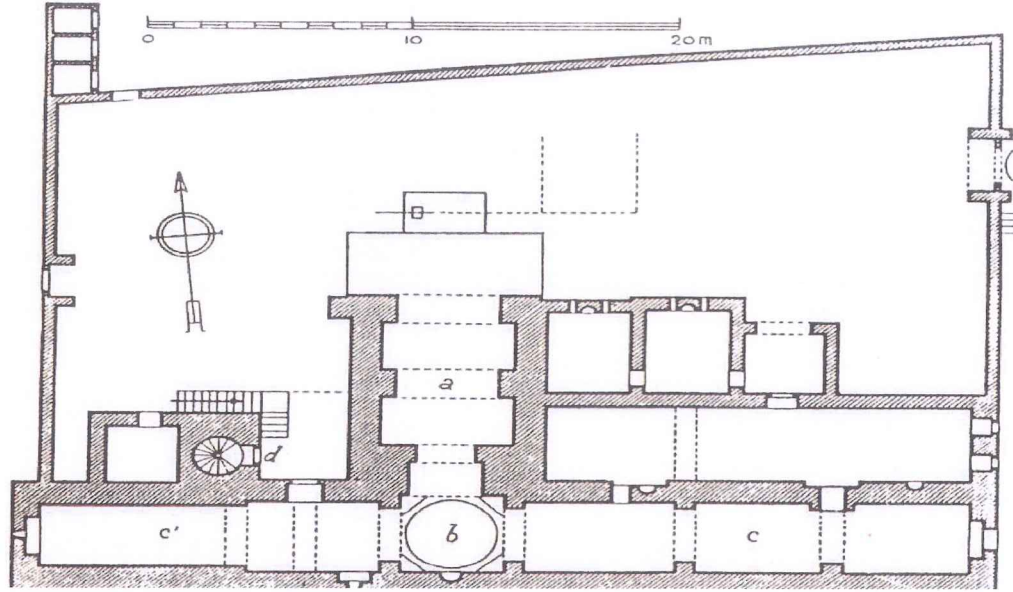
Hasankeyf Ulu Camisi'nin ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak XII. yüzyılın başlarında Artuklular zamanında (1101-1232) yapılan Mardin, Dunaysır (Kızıltepe) ve Meyyafarikin (Silvan) Ulu Camileri ile benzer özellikler göz önünde tutularak onların çağdaşı olduğu sanılmaktadır. Kalenin en yüksek noktasında bulunan caminin Roma dönemi tapınağı üzerine kurulduğu sanılmaktadır. Moğol istilası sırasında zarar görmüş, Eyyûbi ve Osmanlı dönemlerinde birkaç kez onarılmış veya yenilenmiştir. Minarede 728 (1325), eyvanda ve minberde 798 (1396) tarihlerini veren kitabeler bulunmaktadır.²¹²

Cami mimarisinin başlangıcından itibaren, değişik boyutlarda ortaya konulan, mihraba paralel sahnın basit bir uygulaması Hasankeyf Ulu Camisi'nde görülür. Dikdörtgen avlunun güneyindeki harim, mihraba paralel tek bir sahnın oluşur. Ancak Mardinike Camii gibi iki sahnın olduğu, yıkılması üzerine Osmanlı döneminde doğu yönüne kapıya kadar olan bugünkü yarım sahnın eklendiği anlaşılmaktadır²¹³ (Çizim 10). Mihrap eksenini, mihrap önü kubbesi ve giriş eyvanıyla

²¹² Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 125-126.

²¹³ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 126.

belirginleştirilmiştir. Bu tür yapılanma Gazneliler'den beri süre gelen bir uygulamadır. Anadolu'da Artuklular tarafından sevilerek pek çok örnek gerçekleştirilmiştir.²¹⁴

Çizim 10: Ulu Cami (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Güneydoğu Anadolu'da bu tarz cami yapılanması çok yaygındır. İslam'ın ilk zamanlarında ortaya çıkmış olan bu biçime böylesine bağlılık bölgenin "muhafazakâr"lığı ile ilgilidir. Kuşkusuz burada, Hristiyan dünyasındaki genel modellerden biraz ayrılan, "bazilikal" yani derinlemesine değil de, enine eksenin ağır bastığı biçimde düzenlenen Süryani kiliselerinin etkisi de rol oynamıştır.²¹⁵

Caminin Minaresi harime girişi sağlayan eyvanın batısında yer alır (Resim 48). Caminin beden duvarını aşan bir yükseklikteki kaide, kare planlıdır. Moloz taş malzeme ile inşa edilmiştir. Kaideyi, dam seviyesinde bir bordür dolandır. Bordürden sadece kuzey yüzdeki yazı kuşağı kalmıştır. Yine bu yöndeki alçı bezemeli pano, kaidenin son bölümünü oluşturur. Gövde yukarıya doğru daralan kesik bir koni görünümündedir ve kısa bir bölümünden sonrası yıkıktır. Kalın bir sıva tabakası altındaki gövde tuğla malzemelidir. Tuğla aralarında sırlı tuğla malzemeye de yer verilmiş olması önemli bir yanıdır.²¹⁶

²¹⁴ Hüseyin Yurttaş, a.g.t. s. 67.

²¹⁵ Oluş Arık, a.g.e. s. 114.

²¹⁶ Hüseyin Yurttaş, a.g.m. s. 169.

Resim 48: Ulu Cami Minaresi

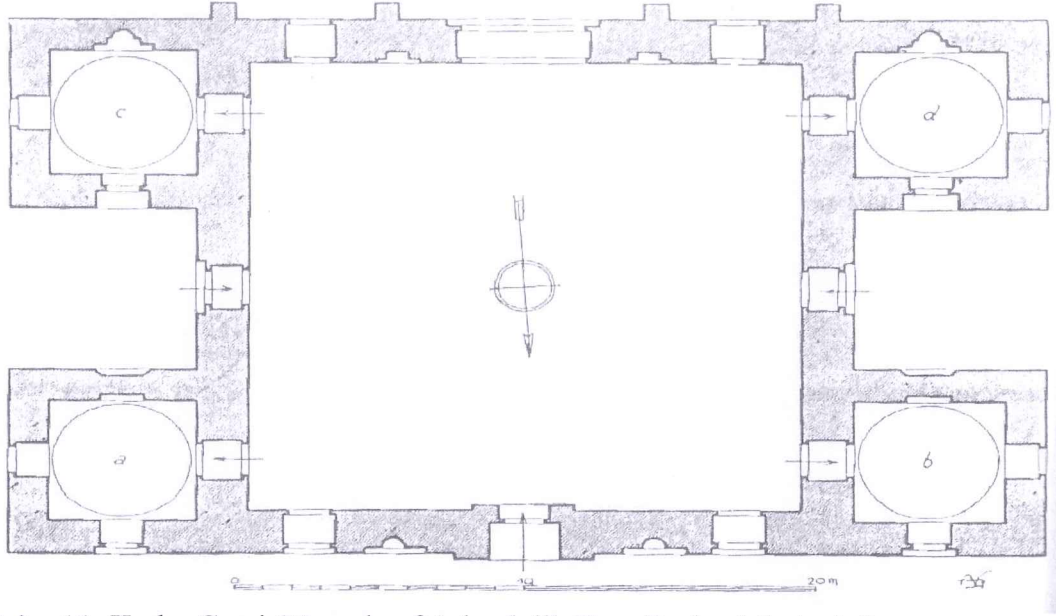
3.5.1.3.2. Kızlar (Eyyûbi) Camii

Aşağı Şehirde Koç Camii'nin doğusunda yer alan ve halk arasında Camii Benat olarak da anılan cami, Hasankeyf'in ilginç yapılarından biridir. Gabriel'e göre bir anıt mezardır. Ancak bu yapının da Eyyûbiler döneminden XIV. y.y. kaldığı²¹⁷ sanılmaktadır.

Değişik bir plan şeması sergileyen yapının kare şeklindeki avlusunun dört köşesine her birine kubbeli birer türbe yerleştirilmiştir (Çizim 11). Böylece, cami yerine birinci derecede bir anıt mezar külliyesinin planlandığı anlaşılmaktadır.²¹⁸

²¹⁷ Ali Kılıcı, a.g.m. s. 162.

²¹⁸ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 126.

Çizim 11: Kızlar Cami (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Yapının kuzey kenarı giriş ve iki yanındaki nişlerle anıtsal niteliktedir (Resim 49). Aynı yüzde avluya açılan iki pencere ve köşelerdeki odaların kuzey cephelerinde yer alan birer pencere ile hareketli bir cephe oluşturur. Arıca yapının kuzey cephesi, Selçuklu geleneğini sürdüren nitelikli bir taş işçiliği sergilemektedir. Kapı ve pencere açıklıkları ile kornişlerde geometrik, bitki ve yazı örneklerinden oluşan süsleme kompozisyonları mevcuttur. Günümüzde bu yapı topluluğundaki dört odadan biri depo haline getirilmiş, diğerleri birer cemekânı koridorla birleştirilerek içerisi yeni Kütahya çinileri ile kaplanarak camiye dönüştürülmüştür.²¹⁹

²¹⁹ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 126.

Resim 49: Kızlar Cami (Eyyûbi) genel görünüşü

3.5.1.3.3. Er-Rızk Camii

Dicle Nehri'nin güneydoğusundaki dik kıyı üzerinde, kale ile köprü arasında bulunan cami Eyyûbi hükümdarı Sultan Süleyman tarafından 1409 yılında yaptırılmıştır. Güneydeki ibadet mekânı heyelan yüzünden nehre uçmuştur. Günümüze harimin kuzey duvarı ile avlu giriş cephesi, taçkapı ve minaresi gelebilmiştir²²⁰ (Resim 50)

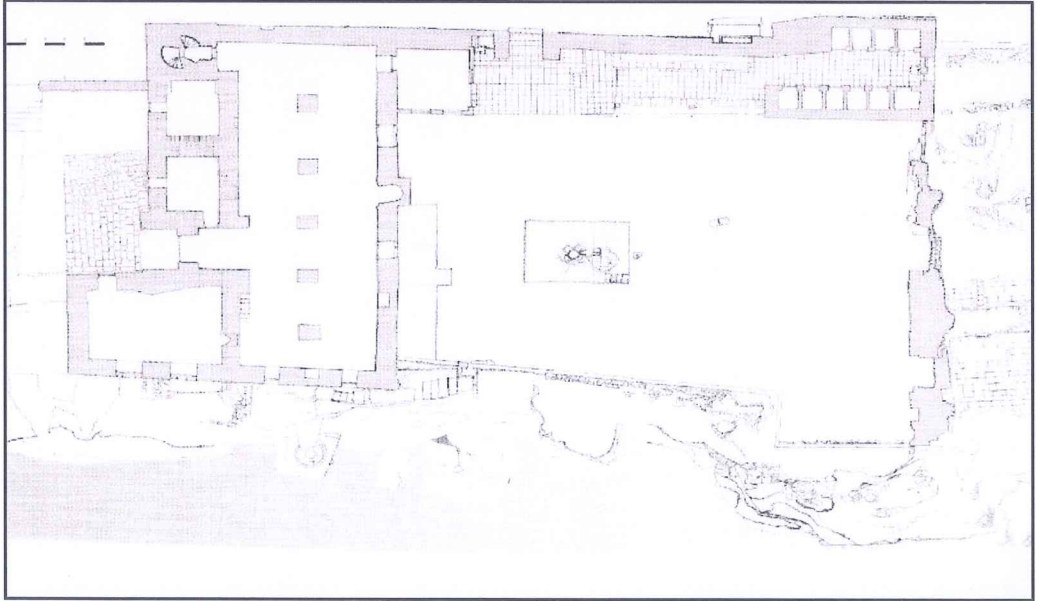
---

²²⁰ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 126.

Resim 50: Er- Rızk Camii genel görünüşü

Caminin ayakta kalan harimin kuzey duvarında batıdan itibaren ilk kapı, avlu ana girişinde olduğu gibi mukarnas kavsaralıdır. Orta kapı istiridye biçimli yarım çapraz tonozla benzer bir kavsaraya sahiptir. Kavsaraya kemer yüzü bezemelidir. Bu üç kapının açıldığı asıl ibadet alanı bugün tamamen yıkılmıştır (Çizim 12).

Çizim 12: Er-Rızk Cami (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Taçkapı: Caminin kuzey cephesinin ortasında yer alan avlu taçkapısı mukarnas kavsaralıdır (Resim 51). Taçkapının dış yüzlerinde alışlagelmiş geometrik, bitkisel veya mukarnaslı bordürler görülmemektedir. Bezeme, taçkapının iç üç yanında yoğunluk kazanmıştır. Düz lentolu girişin üzerinde, dalgalı çubukların kesişmesiyle oluşturulan kartuşlar, girift ve geniş bir pano meydana getirir. Kartuşlarda Hz. Allah'ın 99 ismi yazılıdır. İsimliğin üzerinde palmet, rumi ve kıvrık dalların oluşturduğu bitkisel dar bordür, pano boyunca ve sadece giriş cephesinde yer alır.²²¹

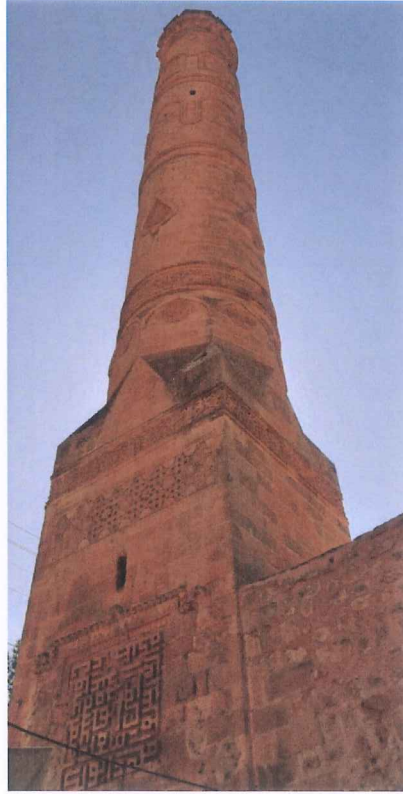

Resim 51: Er- Rızk Camii Taçkapısı

Minare; doğudaki sokak zemininden 37.57 m., çukurda kalan ibadet mekânından 40.85 m. olarak ölçülmektedir. Kare prizma şeklindeki kaidesi 3.61 m. silindirik gövdesinin çapı da 3.41 m.dir (Resim 52). Caminin kuzeydoğu köşesine bitişik yüksek kare prizma kaide üzerindeki minare küçük mozaikler halinde kesilmiş renkli taşlar ve kakma tekniği ile düzenlenmiş ince geometrik örgülerle bezenmiştir.

²²¹ Hüseyin Yurttaş, a.g.m. s. 173

Bu kaidenin üzerinde daha çok Selçuklu kubbeye geçiş sistemlerine benzeyen biri baş aşağı, ondan sonra gelen başı yukarda olmak üzere üçgenler dizisi bulunmaktadır. Bunları sekizgen prizma şeklinde ara bölümler tamamlamaktadır. Bunun üzerinde yükselen silindirik gövdenin tüm dış yüzleri son derece ileri düzeyde bir taş işçiliği ile yapılmıştır. Gövde üzerinde plastik etki bırakan yatay profil kuşaklar minareyi üçe bölmüştür. İlk bölümde damla motifi şeklinde dört büyük rozet belirli aralıklarla dizilmiştir. Bu rozetlerin içerisine girift örgü kompozisyonları işlenmiştir. İkinci katta ise profil kuşakları sekiz kemer oluşturacak şekilde gövdeyi dolaşmaktadır. Üçüncü kat profilli sütuncuklar, mukarnas dilimleri ile bezelidir. Minarenin şerefesi dışarıya fazla çıkıntı yapmamakta, üzerindeki petek kısmı da oldukça kısadır. Burası da küçük sivri kemerlerle sekiz sahte cepheye ayrılmıştır. Bunun üzerine de dilimli bir kubbe şeklinde minare külahı oturtulmuştur.²²² Minarenin gövdesi içerisinden iki ayrı merdivenle şerefeye ulaşılmaktadır. Minarenin en önemli özelliği de çift merdivenli olmasıdır.

Resim 52: Er- Rızk Camii Minaresi

²²² Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 127.

Anadolu taş mimarisinde o zamana kadar görülmeyen, yalnızca anıtsal kapılarda uygulanan bu tür bezemeler Selçuklu ve Artuklular döneminde kullanılmıştır. Zengiler döneminde başlayarak İhanlıların etkisi ile zenginleşmiş ve Eyyûbiler zamanında da klasik bir konuma getirilmiştir.²²³

Günümüze harap bir durumda gelebilen avlunun kuzey duvarının ön yüzü de ileri düzeyde bir taş işçiliği göstermektedir. Ancak arka yüzü çeşitli dönemlerde değişikliklere uğramıştır. Bu gün caminin asli yapımdan, sağlam olarak sadece minare kalmıştır. Minarenin üzerindeki süsler, Arapça Kufi yazılar hayranlık verecek kadar güzeldir.

3.5.1.3.4. Osmanlı Camii

Salihye Bahçelerinin kuzeyinde, meskûn mahal arasında yer 18.00 x 17.00 m.lik alanda yapılan kazı sonunda yakın döneme ait mezarlarla, tam plan vermeyen farklı dönemlere ait üst üste üç değişik mimari kalıntı açığa çıkarılmıştır.²²⁴

En üstte, caminin son cemaat mahalli yer almaktadır. İnsitu vaziyette iki sütün altlığı (Resim 53) ve zemin döşemesinin oturduğu temel kalıntıları, son cemaat yerinin üç kemer açıklığı; caminin de enine planlı olduğunu ortaya koymuştur. Caminin ana mekânı yakın zamanda açılan yol ile karşı bahçenin arazisi içinde kalmış ve yok edilmiştir. Yıkılmış ve dağınık vaziyette tespit edilen mimari malzemenin nitelikli bir işçiliğe sahip olduğu; yapının zarif mimarisi yanında kapı pencere gibi elemanlarının dönemin süsleme örnekleri ile bezendiğini göstermektedir. Hasankeyf mimarisinde sütun kullanılan tek yapı olması açısından önemlidir.²²⁵

²²³ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 127.

²²⁴ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 127.

²²⁵ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 127.

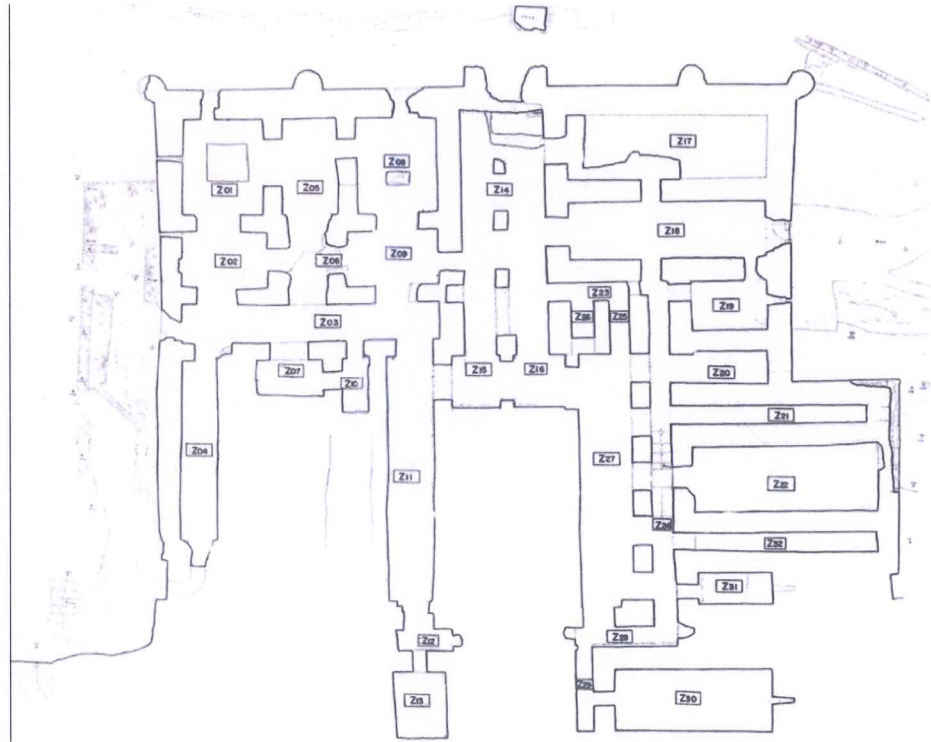

Resim 53: Osmanlı Camii (Direkli Cami)

3.5.1.4. Saray ve Köşkler

3.5.1.4.1. Büyük Saray

Hasankeyf Yukarı Şehir'de, Dicle'nin kuzey kesiminde yer alan Büyük Saray yaklaşık 2.300 m²'lik bir alanı kaplamaktadır (Çizim 13).

Çizim 13: Büyük Saray (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Hasankeyf'te yönetim ve kültürlerin oluşumunda önemli rol üstlendiği kuşkusuzdur. Savunmaya elverişli topografik konumu ve tüm manzaraya hâkim görkemli yapısıyla uzaklardan dikkati çeken bir görünüme sahiptir (Resim 54-55). Mimari özellikleri göz önünde tutularak Roma döneminde garnizon amacıyla yapıldığı; Artuklu ve Eyyûbî dönemlerinde yeniden düzenlenerek saraya dönüştürüldüğü sanılmaktadır. Ancak uzun yıllar önce yangın ve depremler sonucu terk edilmesiyle atık malzeme deposu haline gelerek toprak ve moloz yığınlarıyla doldurulmuştur. Bu yığıntılar, arkeolojik kazılarla boşaltılmaya başlanmış ve büyük ölçüde mekânlar ortaya çıkarılmıştır.²²⁶

Resim 54: Büyük Saray

²²⁶ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 128.

Resim 55: Büyük Saray üstten görünüş

Yalnızca yönetim değil, iç kale savunmasını üstlenen muhafız birliklerinin de barındığı bir askeri garnizon niteliğinde tasarlanan komplekste, birbiriyle bağlantılı büyük koridor ve salonlar, farklı büyüklükte odalar ve bağımsız üniteler yer almaktadır. Blok kesme taşlarla örülen sur nitelikli beden duvarları, kuleler ve iç mekânların çoğu yuvarlak kemerli bölge duvarlarına karşılık, örtü sistemlerinde tuğla malzeme kullanılmıştır. Güneydeki en yüksek kısımlardan kuzeye doğru kademeler halinde kot düşürülerek oluşturulan kemer ve duvarlarda yer yer yıkılma ve çatlamlar görülmüştür. Ayrıca yapının büyük bölümünde iki ayrı yangın tabakası tespit edilmiştir. Açılan mekânların zeminleri beklendiği gibi düz olmayıp kaya kitlelerinin teraslanmasıyla oluşturulmuştur.²²⁷

Kuzey cephe de yer alan girişin, doğusundaki istinat kulesinin hemen karşısında, anıtsal bağımsız bir kule bulunmaktadır (Resim 56). Hangi maksatla inşa edildiğini belirlemek mümkün değildir. Her kenarı 2.30 m. uzunluktaki kare planlı kule, yaklaşık 9.00 m.'ye kadar kesme taşla örülüdür. Bu yükseltiden sonrası moloz

²²⁷ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 128.

taşla, fakat dzenli bir örgüye sahiptir. Zeminden itibaren hiçbir çıkışı olmayan kulenin üst kesimi yıkılmıştır. Kalenin en görkemli yerinde oluşu ve hemen dikkat çekici nedeniyle “anıt kulesi” olabileceği gibi; Saray’ın üstünde olduğu belirtilen Saray Camisi’nin minaresi de olabilir.²²⁸

Resim 56: Büyük Saray Kulesi

Yapının kuzey cephesindeki kapı ve kuleler büyük oranda deforme olmuş, taşlarında erime ve yıkılmalar meydana gelmiştir.

3.5.1.4.2. Küçük Saray

Hasankeyf Kalesi’nin güney yöndeki en uç kısmında yer alır (Resim 57). Tarihi kaynaklardan 1328 yılında Eyyûbi Mucureddin Muhammed tarafından yapıldığı

²²⁸ Hüseyin Yurtaş, a.g.m. s. 168.

anlaşmaktadır. Üzeri sivri beşik tonoz örtülü dikdörtgen planlı tek bir mekândan oluşan yapı aslında bir seyir köşküdür.²²⁹

Resim 57: Küçük Saray genel görünüm

Yapının kuzeydoğu cephesinde yer alan pencerenin üstünde karşılıklı simetrik biçimde taşa işlenmiş iki aslan kabartması (Resim 58) ve pencerenin iki yanında, “damla motifi” şeklinde simetrik, anıtsal birer rozet işlenmiştir. Aslan figürleri, Selçuklu çağından beri özellikle doğu ve güneydoğu Anadolu’da yayılan stilize tipe uymaktadır.²³⁰

---

²²⁹ Adnan Çevik, a.g.e. s. 37.

²³⁰ Oluş Arık, a.g.e. s. 96.

Resim 58: Küçük Sayın kuzey cephesinde ki pencere portalinde yer alan aslan figürleri

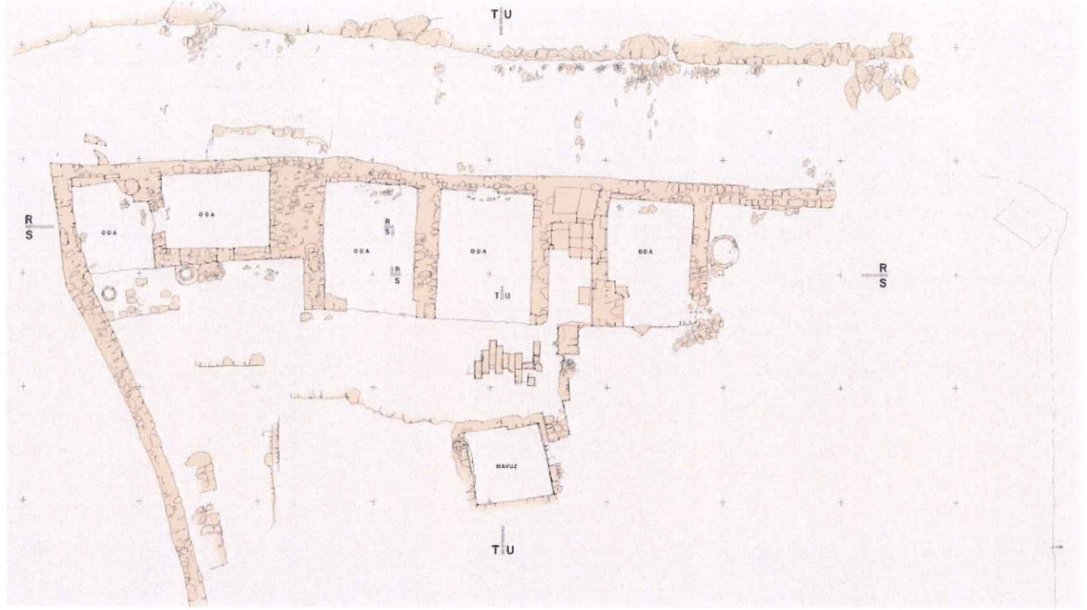
Yapı orta ekseninde 22 metre uzunluğunda, 9.30 metre eninde, 7.60 metre yüksekliğinde hafifçe yamuk bir dört köşe planına sahiptir.²³¹ Tarihi kayıtlardan sarayın duvarlarının göz alıcı bir şekilde süslendiği, altın harflerle yazılar yazıldığı anlaşılıyor. Ancak; bu yazılar tamamen silinmiş veya sökülüştür. Hasankeyf'teki birçok kubbe ve tonoz yapılarda olduğu gibi, bu sarayın tonozu da; bol harcın içine gömülmüş çanak-çömleklerden yapılmıştır.²³²

²³¹ Oluş Arık, a.g.e. s. 96.

²³² Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 128.

3.5.1.4.3. Kasımiye Köşkleri

Prof. Dr. Abdüselam Uluçam başkanlığında, Hasankeyf Emniyet Müdürlüğü'nün güneyinde kalan ve halk arasında Kasımiye denilen alanda 2005-2006 yılları arasında kazı çalışması gerçekleştirilmiştir (Çizim 14).

Çizim 14: Kasımiye Köşkleri (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Kazı çalışmaları sonucunda, özgün mimari özellikleri ile Hasankeyf'teki Türk sivil mimarisine ait önemli bulgulara ulaşılmıştır. Doğu-batı doğrultusunda uzunlamasına dikdörtgen bir plân arz eden bu yapılar, ortada bir eyvan ve buna iki yanda eklenmiş dikdörtgen plânlı diğer mekânlarla birlikte kuzey yönde bir avluya açılan karakteristik yapılardır (Resim 59). Odalardaki nişlerle, eyvan önünde konumlanan bir havuz ve farklı tiplerdeki bağlantıları, her yapıda izlenmektedir.²³³

²³³ Abdüselam Uluçam, Hasankeyf Tarihi ve Arkeolojik Sit Alanı Araştırma, Kazı ve Kurtarma Projesi, 2004-2005- çalışmaları, GAP, Ankara, 2005, s. 63.

Resim 59: Kasimiye Köşklerinin genel yerleşimi

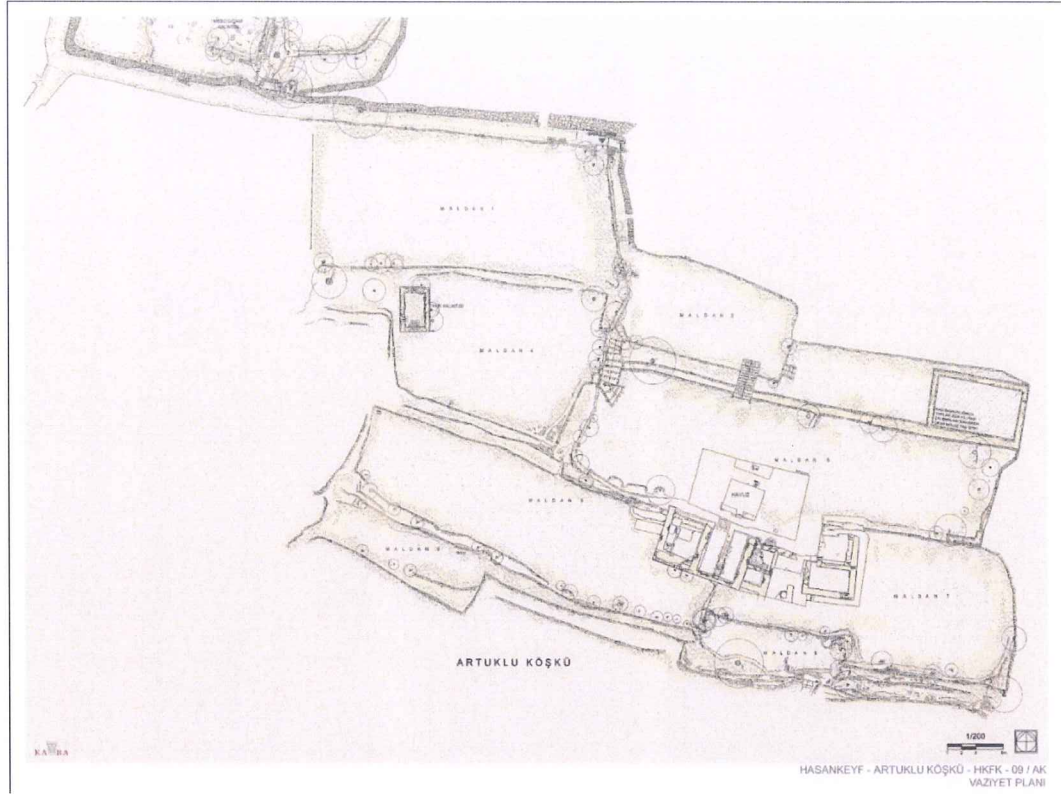
Salihye ve Kasimiye bahçelerinde, Emir ve eşrafa ait olduğu düşünülen dokuzu kazılarla ortaya çıkarılmış 21 adet köşk kalıntısı bulunmaktadır. Bunların her birinde, duvar cephelerinde selsebil veya kaskatlar bulunan eyvanlar yer almaktadır. Eyvanlardaki su kanalları önlerindeki havuzlara bağlanmıştır. Kasimiye'deki I. Köşk, mimari açıdan diğerlerinden daha nitelikli görünmektedir. Sekizgen planlı ve üzeri kubbe ile örtülü ünitesi çinilerle kaplanmıştır.²³⁴

3.5.1.4.4. Artuklu Köşkü

Salihye bahçeleri içinde, Hasankeyf köşklerinin selsebilli eyvanlarına örnek olabilecek tek köşk kalıntısı yer almaktadır. Güneyden kuzeye doğru dağın yamacına yaslanmış köşkün selsebilli eyvanından bazı bölümlerle, iki yanında yer alan kapalı mekânlar günümüze kadar gelebilmiştir²³⁵ (Çizim 15).

²³⁴ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 129.

²³⁵ Abdüsselam Uluçam, Hasankeyf'in Mimarlık Tarihi, I. uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, Batman, 15-20 Nisan 2008, s. 441.

Çizim 15: Artuklu Köşkü (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Köşkün eyvan duvarında, kaynağı Karaköy'e kadar uzanan bir su kanalı ile suyun çıktığı küçük bir niş, önünde kurna yer almaktadır (Resim 60). Nişin kemer yayalarına karşılıklı iki ejder figürü işlenmiş, ancak üzerindeki Ma'kili istifle yazılmış Kufi kitabe gibi seçilemeyecek derecede silinmiştir. Nişten basınçla çıkan su kurnaya dökülürken, kurnanın önünde açılan delikten fişkıranak lüleler halinde aşağıya dökülmektedir.²³⁶

²³⁶ Abdüsselam Uluçam, a.g.m, s. 441.

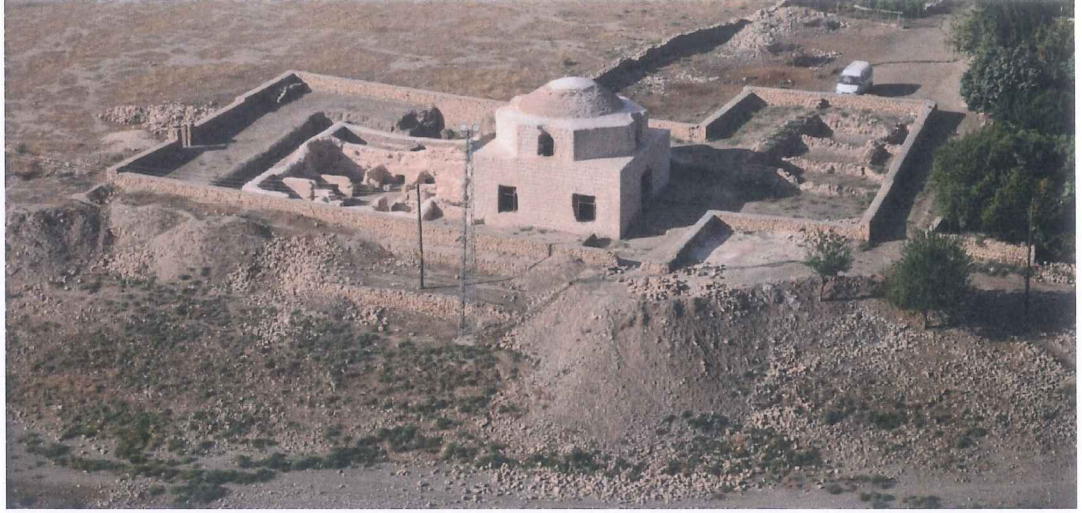

Resim 60: Artuklu Köşkü

3.5.1.5. Su Mimarisi

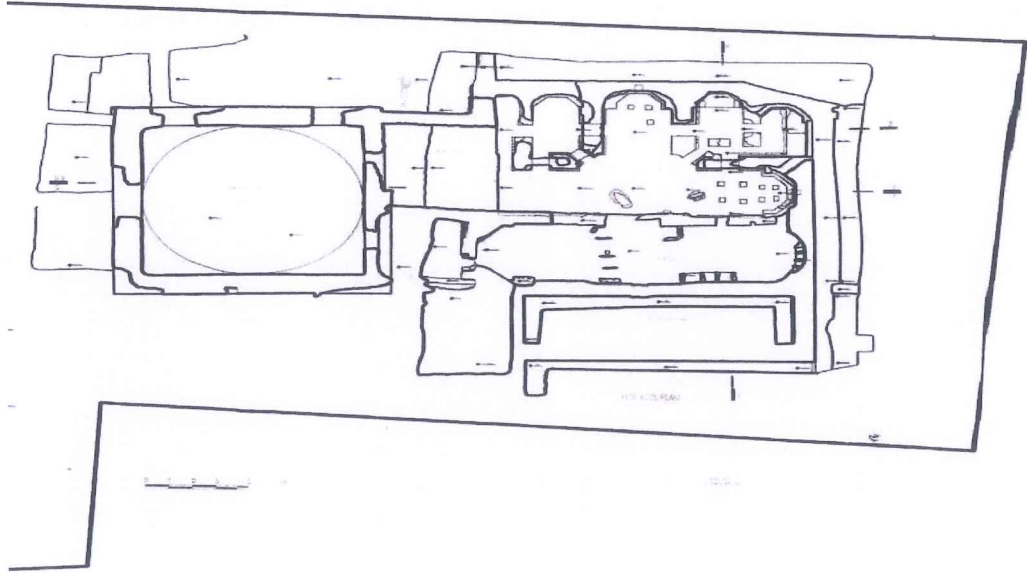
3.5.1.5.1. Artuklu Hamamı

Dicle'nin kuzey kıyısında, yaklaşık nehirden 20 m. kadar uzaklıkta ve Hasankeyf Köprüsü'nün kuzeybatısında yer alır. Yapının üzerinde herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Osmanlı döneminde Dicle'nin taşması sonucu yıkılan hamamın yerine yapılan soyunma bölümünü, batıya doğru ılıklik ve sıcaklık bölümlerinin toprak altındaki kalıntıları takip etmektedir (Resim 61). Tamamı tuğladan yapılmış külhan ve su deposu bölümleri ise yapının kuzeyine alınmıştır.

Resim 61: Artuklu Hamamı genel görünü

Köşe mekânları tuğla örgülü, üç kenarında ısının dolaşması için taş destekler bulunan halvet hücreleri, Osmanlı döneminde daha üst kotta yeniden şekillendirilmiştir²³⁷ (Çizim 16).

Çizim 16: Artuklu Hamamı (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

²³⁷ Abdüsselam Uluçam, "Hasankeyf'te Şehircilik ve Selçuklu Geleneği", Anadolu Selçuklu Şehirleri ve Uygarlığı Sempozyumu 7-8 Ekim 2008 Bildiriler, Konya, 2009, s. 129.

Hamamın soğukluk dışındaki diğer bölümleri büyük oranda yıkılmıştır (Resim 62). Batı duvarındaki kemer ve tonoz bağlantıları nedeniyle yapı uzantısının batıya doğru olduğu görülür. Dıştan dışa 11.85 x 11.32 m. ölçülerinde kare mekân, kubbe ile örtülüdür. Trompların içi ile kubbe tuğla ile örülüdür. Kuzey duvarının batı ucundaki tonoz ve duvar başlangıçları, yapının bazı öğelerinin (tuvalet-tıraşlık gibi) varlığını ortaya koymaktadır²³⁸.

Resim 62: Artuklu Hamamı 2. kısım

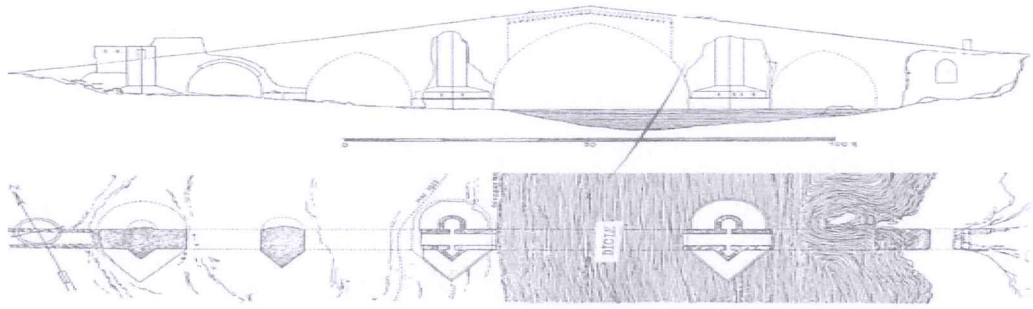
Külhanın kuzeyinde alt kısmı taş üstü tuğla su deposu bölümü bulunmaktadır. Külhanın Güneyinde birbirine simetrik çok köşeli düzgün kesme taştan halvet odaları ortaya çıkarılmıştır. Bu bölümde cam fanus kalıntılarına ve su künklerine rastlanılmıştır. Halvet odalarının zemininde kullanılan kare ayaklarla taşların sıcak havanın dolaşması için karşılıklı olarak yerleştirildikleri anlaşılmıştır.²³⁹ Artuklu Hamamı, Hasankeyf'te plan ve mimari özellikleriyle ortaya çıkarılan tek örnek olması nedeniyle önemlidir.

²³⁸ Hüseyin Yurttaş, a.g. m, s. 75.

²³⁹ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 129.

3.5.1.5.2. Hasankeyf (Dicle Köprüsü)

Köprü'nün üzerinde herhangi bir kitabe olmadığından kesin yapılış tarihi bilinmemektedir. İbn Havkal köprü'nün 1116 yılında Fahrettin Karaaslan tarafından yaptırıldığını yazmaktadır. Ancak bu tarih, Karaaslan'ın babası Davud'un saltanat yıllarına denk gelmektedir. Köprü'deki taşı işaretle ve ayakları üzerine yerleştirilen figürlerden hareketle, eserin Artuklular'a ait olabileceği genel olarak kabul edilmektedir.²⁴⁰ Hasankeyf'in ilk Artuklu merkezi olması düşünülürse böylesine anıtsal bir köprü'nün onlardan başkalarına mal edilmesi güçleşir.²⁴¹ Ancak kayıtlar bu konuda değişik bilgiler vermektedir. Roma dönemine ait köprü'nün temelleri üzerine, Artuklular tarafından yeniden yapılmış olabileceği olasılığı da düşünülmektedir²⁴² (Çizim 17).

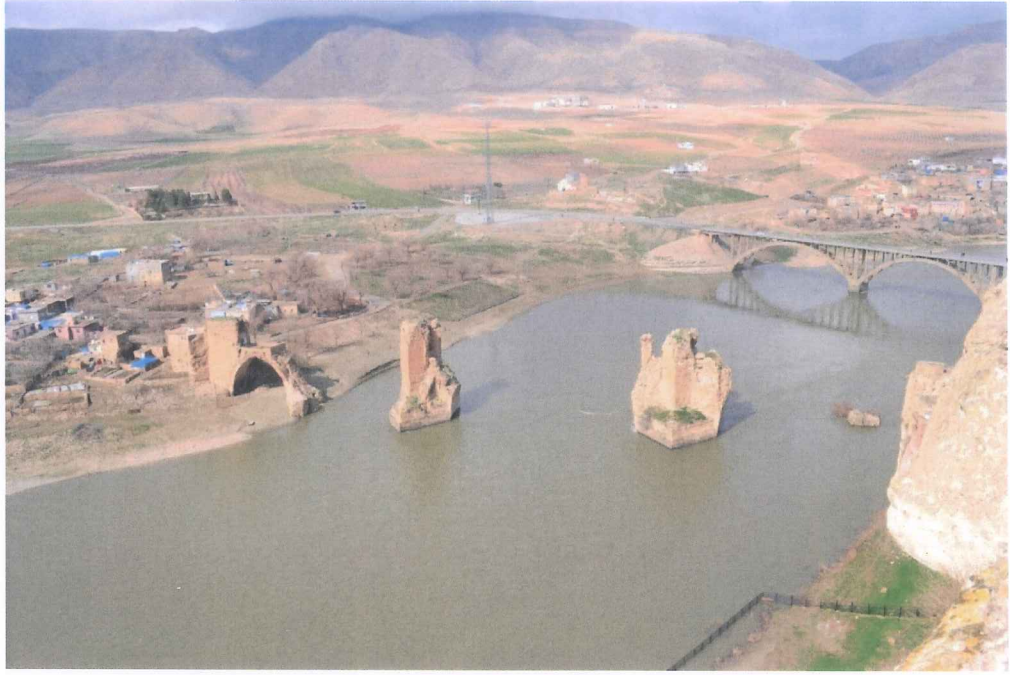
Çizim 17: Hasankeyf Köprüsü (A. Gabriel)

Genel olarak Hasankeyf Köprü'sü, beş ayak tarafından taşınan dört kemer gözünden meydana gelmiştir (Resim 63). Kemerler, doğudan batıya 22, 40, 22, 15 m.'lik genişliktedirler.

²⁴⁰ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 129.

²⁴¹ Ara Altun, "Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1978, s. 279.

²⁴² Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 129.

Resim 63: Hasankeyf Artuklu Köprüsü

Dicle üzerindeki bu abidevi köprü, şu andaki kalıntılarıyla bile devasalığının hayret verici görüntüsünü sergiler. Yaklaşık 200 m.'yi aşan boyuyla, asırlarca Dicle'nin sessiz, fakat sessiz olduğu kadar engel tanımayan sularına rağmen, kısmen de olsa ayakta kalabilmiştir. Şimdiki su seviyesinin yaklaşık 6-7 m. altında kalan zeminin kayalık oluşu köprü ayaklarının dayanıklılığını artırmaktadır. Doğudaki kemerin batı kesimi yıkılmış durumdadır. Köprü'nün doğudan ikinci ayağı yaklaşık 16 metrelik genişliğiyle büyük bir kütle oluşturur²⁴³.

Kemer açıklığı itibarıyla Ortaçağ'da yapılan köprülerinin en büyüğüdür. Ortadaki büyük kemeri taşıyan iki orta ayağın arasındaki açıklık 40.32 metredir. Ayakların dış kaplamaları bazalt, kemer yayları ve tempan duvarları kalker kesmetaş ve tuğladan yapılmış, kaplanma taşlar birbirine kurşunla kenetlenmiştir. Ancak iki kemer ve ayakları dışında köprü yıkılmış vaziyettedir²⁴⁴ (Resim 64).

²⁴³ Hüseyin Yurttaş, a.g.m. s. 167.

²⁴⁴ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 129.

Resim 64: Artuklu Köprü ayakları

İki yana meyilli dik açılı köprülerin plan şemasını sergileyen eserin kalan izlerinden 6 kemer gözlü olduğu anlaşılmaktadır. Bazı kaynaklarda, en büyük kemerinin orta kısmının ahşap olduğu ve açılıp kapanabildiği kaydedilmektedir. Köprü yalnızca geçiş elemanı olarak değil, kemer aralarındaki farklı biçim ve büyüklükteki odalarıyla, aynı zamanda geçici barınma mekânı (han) olarak planlanmıştır.²⁴⁵

Köprüyü önemli kılan ikinci özelliği de orta ayakları üzerindeki figürlerdir. A. Gabriel, tamamının on iki tane olduğunu belirttiği figürlerden üçü doğudaki büyük ayağın sel yaranı üzerindedir. Sel yaranın doğu kenarında üstten ilk düz satıh üzerinde iki insan figürü yer alır. Sağdaki ilk figür ayakta ve cepheden verilmiştir. Sel yaranın doğu yüzünde yer alan figür pek seçilememektedir. Batıdaki büyük ayağın sel yaranı üzerinde de yine bir insan figürü bulunmaktadır.²⁴⁶ Kısmen tahrip olan ayakta betimlenmiş bu figürler, Orta Asya Uygur resim geleneğini sürdürmekte ve Selçuklu çağı hükümdar sembolü olan duruşları sergilemektedir. Burçları veya

²⁴⁵ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 130.

²⁴⁶ Hüseyin Yurttaş, a.g.m. s.167.

mevsimleri sembolize ettiği şeklinde yorumlar da yapılmaktadır.²⁴⁷ Figürlerin geri kalanları yıkıntıların içinde olmalıdır. Kaplama malzemesi üzerinde yer alan usta monogramları, Kale'deki Büyük Saray'da görülen usta monogramlarıyla benzerlik göstermektedir.²⁴⁸ Eyyûbiler döneminde 1349 tarihinde köprü Melik Adil tarafından onarılmıştır. Ayrıca XV. yüzyılın sonlarında Akkoyunlular zamanında da onarım gördüğü tarihî kayıtlardan anlaşılmaktadır. Ne zaman yıkıldığı ise bilinmemektedir.²⁴⁹

3.5.1.6. Sivil Kent Dokusu

Hasankeyf kent yapısı, İç Kale ve Aşağı Şehirden oluşur. Anadolu'nun en korunaklı ve alan olarak en geniş kalelerinden biri olan Hasankeyf Kalesinde pek çok ev, cami, mescit, türbe, saray, mezarlıklar, sarnıç, suyolları vs. bulunmaktadır²⁵⁰ (Resim 65-66-67-68-69-70-71-72). Yukarı Şehir olarak da adlandırılan bu kısım kendi içinde mahalleler ve sokaklar barındırır. Neredeyse her mahallenin kendi mescidi vardır. İç kale, ortaçağda daha çok yönetimin gerçekleştiği yerdir. Ancak burada yoğun bir şehir yapılanması da görülmektedir.

Resim 65: İç Kale'de sivil mimari
(Yusuf Ağa Konağı)

Resim 66: İç Kale'de yer alan konutlardan
bir örnek

²⁴⁷ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 129.

²⁴⁸ Hüseyin Yurttaş, a.g.m. s.167.

²⁴⁹ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s. 129.

²⁵⁰ Hüseyin Yurttaş, a.g. t. s. 331.

Resim 67: İç Kale'de mağara konutların iç mekândan bir görünüm

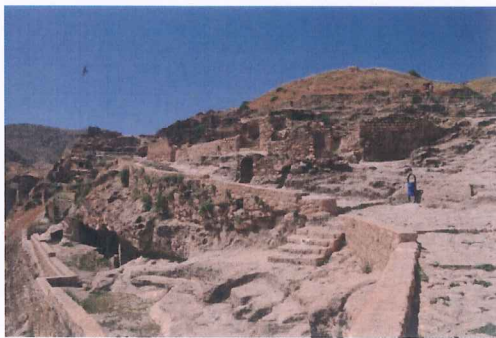
Resim 68: İç Kale'de yer alan mahalle mescidi

Resim 69: İç Kale'de yer alan mağara konut ve sonradan eklenen 2. Kat

Resim 70: İç Kale'de yer alan yapı kalıntılarında bir örnek

Resim 71: İç Kale'de yollardan detay

Resim 72: İç Kale'nin güneydoğusuna doğru devam eden yol

Aşağı Şehirde ise yerleşme daha çok İç Kale'nin güney-doğusunda oluşmuştur. Özellikle büyük programlı yapıların olduğu alanlarda yoğunlaşma artmıştır. Ayrıca

Salihiye bahçelerinde günümüze büyük oranda yıkılmış olarak ulaşan köşk türü evler; avlulu ve ortasında havuzu-selsebil sistemi olan yapılar bulunmaktadır.

Sokaktan yaklaşık 1.50-2.00 m yüksekliğinde duvarla çevrili bir avludan geçilerek ulaşılan yapı üniteleri, kimi zaman avlunun gerisinde toplanmış, kimi zaman da avlu çevresine dağılmış mekânlardan oluşmaktadır. Avlu girişleri, genellikle doğrudan sokaktan sağlanırken, bazı örneklerde, sokağın genişlemesi ile oluşturulmuş küçük bir meydandan sağlanmaktadır. Büyük programlı yapılarda, kimi zaman bu girişler iki ucunda kemerli kapılar bulunan, üstü tonoz örtülü dikdörtgen bir mekân halinde, daha anıtsal niteliktedir. Avlu zemin döşemeleri bazı yapılarda özenli bir işçilik sergilerken; bazılarında daha düzensiz biçimde kırma taşlarla kaplandığı gözlenmektedir.²⁵¹

Avlularda sık rastlanan mimari öğeler, genellikle yapıya bitişik (ısısından yararlanmak üzere) veya yakın konumlanmış olan tandır (Resim 73) mekânları; avlu duvarına bitişik tuvalet mekânları; tek hacimli, genellikle kubbe örtülü ve yapı girişine yakın yerleştirilmiş hamamlar; avlu seviyesinin altında yer alan, kimi zaman da bir merdivenle ulaşılabilen sarnıçlardır. Tandırlar, genellikle iki yanı ve üstü kapalı kare bir mekâna oturtulmuş, yaklaşık 1.00 m çapında seramik bir küpten oluşmaktadır. Tuvaletler ise, avlu duvarının, içeri doğru L biçiminde uzatılması ile elde edilmiş, avlu dışına doğru bir gider deliği bulunan, üstü açık yaklaşık 1.00 x 1.00 m kare biçiminde mekânlardır. Genellikle yapıya bitişik olarak konumlanmış hamam mekânları kubbe ile örtülmüştür. Bazılarında nişlerle, su doldurmak için tekne ve oturmak için de seki bulunmaktadır.²⁵²

---

²⁵¹ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s.13.

²⁵² Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s.130.

Resim 73: Tandır

Sivil kent dokusunun en önemli kısmını konut mimarisi oluşturur. Hasankeyf'te zamanla bir takım ev tipleri meydana gelmiştir. Genel olarak Hasankeyf konut mimarisine bakıldığında, en dikkat çekici yanı ise mağaralarıdır (Resim74).

Resim 74: Mağara konutlar

Kale ve çevresinde yoğunlaşan mağaraların büyük çoğunluğu daha öncede belirttiğimiz gibi insan eliyle oyulmuştur. Kolayca şekil verilebilen mağaralar, konut mimarisinde o kadar geliştirilmiş ki bazı mağaralar iki veya üç kat şeklinde düzenlenen evlerde vardır. Merdiven vasıtasıyla üst katlardaki odalara çıkılmaktadır. Hasankeyf konut mimarisini üç kısımda ele almak gerekmektedir.

I. Grup: 1970'li yıllara değin halkın çoğunluğunun yaşadığı mağaralar yer alır. Genelde tek katlı, ardı ardına iki veya üç odanın sıralandığı, su kanalizasyon ve havalandırmanın bulunmadığı barınaklardır. Kayaya oyulan dolaplar ve yiyecek depoları, meskenlerin duvarlarındaki bölümleri oluşturur.

II. Grup: Genelde bir bölümü kayalara oyulmuş, önlerine moloz taş malzeme ile eklenen bir veya iki odadan oluşan evlerdir. Kale içinde ve aşağı yerleşim alanında görülen bu tür meskenlerin pek çoğunda depo olarak kullanılan kaya odalar bulunur. Bu tür evlerin içerisinde itinalı işçiliğe sahip olanları mevcuttur (Resim 75).

Resim 75: Mağara konutların iç ve dış kısımlarına ihtiyaca göre moloz taştan yapılan eklemlere örnek

III. Grup: Bu evler ise 1970'li yıllarda, devlet tarafından yaptırılan yeni evlerdir. Çoğunluğu tek katlı ve bahçelidir (Resim 76). Hasankeyf'in güneyine doğru yoğunluk kazanır.²⁵³

Resim 76: 1970'li yıllarda, devlet tarafından yaptırılan yeni tek katlı bahçeli evler

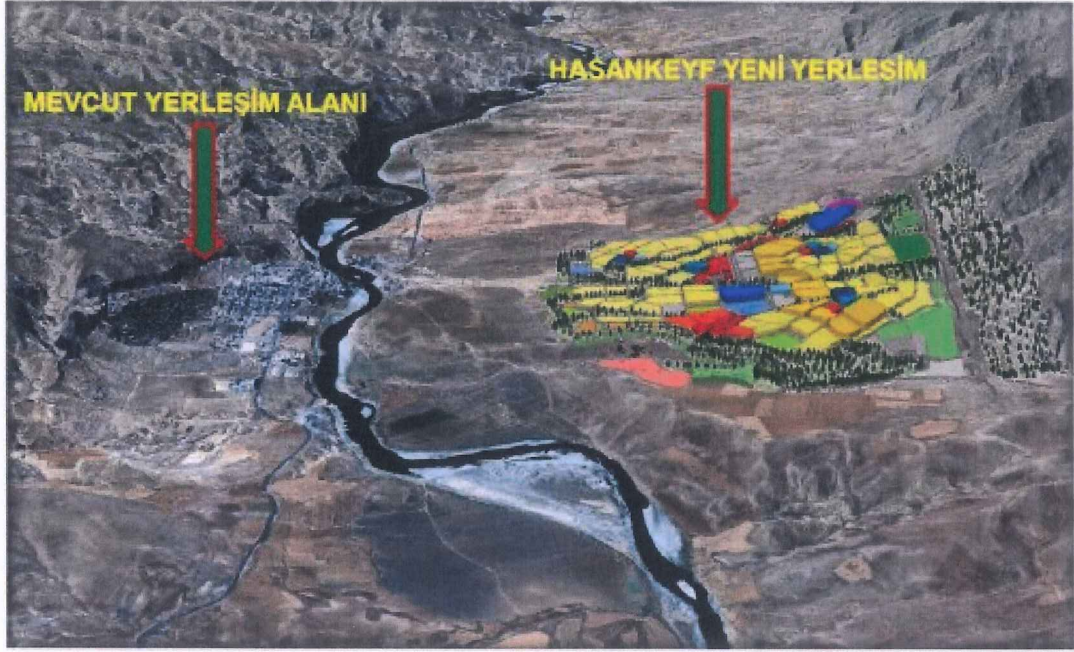
Hasankeyf'teki konut mimarisinin, farklı inanç, gelenek ve kültürlerin etkisiyle farklı biçimlerde şekillenebileceği düşünülürse de, ekonomik yapılanmanın daha etken olduğu ve bazı farklılıkların temel nedenini oluşturduğu görülmektedir. Ev ya da "beyt" adı verilen konutların, sokaklarla sınırlanmış mahalle içinde her biri bağımsız olarak tasarlanmış bir konumu vardır.²⁵⁴ Hasankeyf kent mimarisinde gerek anıtsal yapılarda gerekse konutlarda genel olarak taş malzeme kullanılmıştır.

²⁵³ Hüseyin Yurttaş, a.g. t. s. 331.

²⁵⁴ Abdüsselam Uluçam, a.g.m. s.130.

3.5.1.7. Yeni Hasankeyf Yerleşimi

Yeni Hasankeyf yerleşimi başlığımız altında hem mevcut Hasankeyf'in fiziki durumu hem de Raman Dağların eteklerine kurulmakta (Çizim 18 Baraj sonrası eski ve yeni Hasankeyf) olan Yeni Hasankeyf'in fiziki yapısı hakkında sayısal verilere dayandırılarak detaylandırılacaktır.

Çizim 18: Eski ve yeni Hasankeyf

Mevcut Hasankeyf

Hasankeyf şehri gerek tarihi gerekse doğasıyla çok özel bir konuma sahiptir. Tez çalışmamız boyunca Hasankeyf'in coğrafi- tarihi ve şehirciliği üzerinde durulduğundan bu bölümde ayrıca bu konulara değinilmeyecektir. Çok sayıda uygarlıklara kucak açmış olan bu şehir günümüzde Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında yeniden yerleşime tabi tutulmaktadır.

Şimdiki Hasankeyf şehrinin bir imar planı bulunmamaktadır. 2009 yılında Ilısu barajı ve HES Projesi kapsamında yapılan sosyo-ekonomik alan araştırması

kapsamında ilçenin nüfusu 2963 kişi olarak tespit edilmiştir. Ayrıca Hasankeyf'te toplam ev sayısı 601 olarak belirlenmiştir.

Yukarda da ifade ettiğimiz gibi şehrin imar planının bulunmaması, şehirde oldukça çarpık bir kentleşmenin oluşmasına sebep olmuştur. Şehrin çarpık yapılanmasının en önemli nedenlerinden biri de Hasankeyf'in Ören yeri olması ve dolayısıyla I. Derece Arkeolojik Sit alanı ilan edilmesidir. Hasankeyf'in sit alanı içerisinde alınması burada şehirleşmeyi de büyük oranda zayıflatmış ve Hasankeyf sürekli olarak dışarıya göç vermiştir. 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanununa göre I. Derece Arkeolojik Sit alanlarında yer alan eski yapılara müdahale yapılması yasak ve yeni bir yapının inşası da oldukça güçtür. Yapılacak bütün çalışmalar için önceden proje hazırlanmalı ve Kültür Varlıklarını Koruma Kurulunun izniyle ancak müdahale yapılabilmektedir. Bütün bu nedenlerle Hasankeyf şehirciliğinin son 25 yıl ki duraksama sebepleri olarak gösterilebilir. Hasankeyf İlçesinde bulunan resmi kurumların kullanım alanlarına kısaca bakalım;

- 1- Belediye Binası; 358 m² alana sahiptir.
- 2- Kaymakamlık Binası; 270 m² alana sahiptir.
- 3- İlçe Emniyet Müdürlüğü; 450 m² alana sahiptir.
- 4- İlçe Halk Eğitim Merkezi ve Kütüphane Binaları; 279 m² alana sahiptir.
- 5- İlçe Müftülük Binası; 50 m² alana sahiptir.
- 6- İlçe PTT Binası; 137 m² alana sahiptir.
- 7- İlçe Tarım Müdürlüğü Binası; 64 m² alana sahiptir.
- 8- Sağlık Ocağı ve Doğumevi Binaları; 45 m² alana sahiptir
- 9- İlçe Jandarma Komutanlığı binası; 778 m² alana sahiptir.
- 10- Okullar; Hasankeyf İlçe Merkezinde 1adet Lise ve 2 adet İlköğretim Okulu toplam 3 adet okul bulunmaktadır.

Hasankeyf İlçe Merkezi 50,82 hektar alan üzerine kurulmuştur. Hasankeyf yerleşim alanı içerisinde yeşil alan sadece 0,87 hektardır. Yine Hasankeyf İlçe merkezinin kanalizasyon sistemi bulunmamakta ve atık sular doğrudan Dicle nehrine dökülmektedir. Ayrıca ilçenin içme suyu arıtma tesisi de bulunmamaktadır.

Yeni Hasankeyf Yerleşimi

Öncelikle Hasankeyf'in yeni yere taşınmasını sağlayan ILISU Barajı ve HES Projesini tanıyalım; projeye 1954 yılında DSİ tarafından başlanmıştır. 1971 yılında DSİ ve Elektrik İşleri Etüt İdaresi gözetiminde, fizibilite raporu hazırlanmış ve nihai proje tasarımı yapılmıştır. ILISU Barajı ve HES projesi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Dicle Nehri üzerinde yer almaktadır.

Şimdi de kısaca ILISU Barajı'nın etkilediği yerlere bir göz atalım. Baraj başta Mardin (Dargeçit), Şırnak (Güçlükonak), Siirt (Merkez, Kurtalan, Eruh, Aydınlar), Batman (Merkez, Hasankeyf, Beşiri, Gercüş) ve Diyarbakır'ı (Bismil) kapsamaktadır. Toplamında 76 yerleşim yerinin tamamı ve 107 yerleşim yeri de kısmen etkilemektedir.

Hasankeyf ilçe merkezinin yeni yerleşim yeri belirlenmiş ve bu konuda Bakanlar Kurulu Kararının 12.07.2006 tarihli Resmi Gazetede yayınlanmasıyla resmileştirilmiştir. Yeni yerleşim alanınının 1/1.000 ölçekli İmar Uygulama Planları ve 1/5.000 ölçekli Nazım İmar Planları Bayındırlık ve İskân Bakanlığınca 2009 yılında onaylanmıştır.

İmar planı kapsamında Kamu kurumlarının kullanım alanlarının planlanması şöyle belirlenmiştir;

- 1-Belediye Binası; 1.770 m² alana sahiptir.
- 2-Kaymakamlık Binası; 2.500 m² alana sahiptir.
- 3-İlçe Emniyet Müdürlüğü; 1.350 m² alana sahiptir.
- 4-İlçe Halk Eğitim Merkezi ve Kütüphane Binaları; 1.350 m² alana sahiptir.
- 5- İlçe Müftülük Binası; 775 m² alana sahiptir.
- 6- İlçe PTT Binası; 325 m² alana sahiptir.
- 7- İlçe Tarım Müdürlüğü Binası; 620 m² alana sahiptir.
- 8- Sağlık Ocağı ve 35 yataklı hastane; 1.350 m² alana sahiptir
- 9- İlçe Jandarma Komutanlığı binası; 2.930 m² alana sahiptir.

10- Okullar; 1 adet Anaokulu, 1adet 24 derslik İlköğretim Okulu ve 1adet yataklı bölge okulu yapılması planlanmaktadır

Yeni Hasankeyf yerleşimi 294,86 hektar alan üzerine kurulmaktadır (Resim 77).

Resim 77: Raman Dağ'ının eteklerine kurulmakta olan, Yeni Hasankeyf

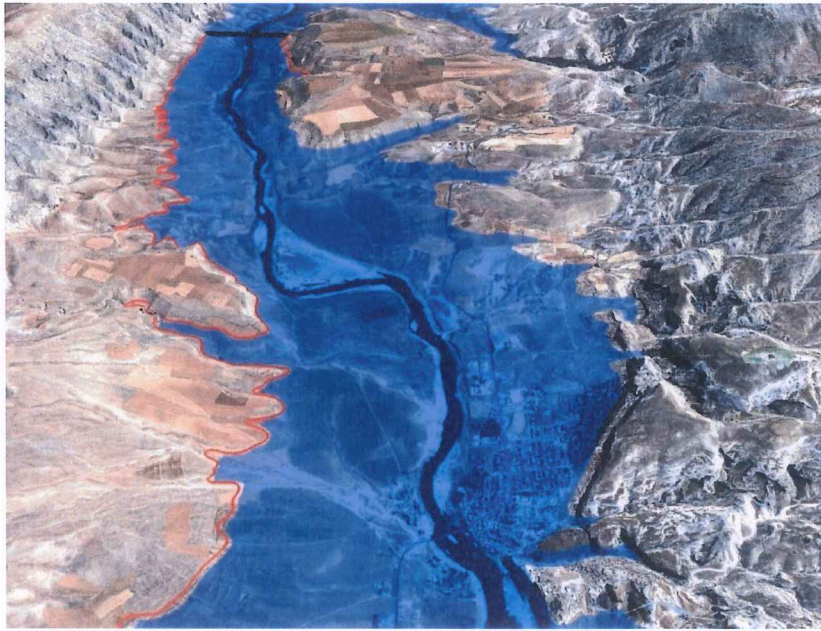
Bu kullanım alanının üzerinde 78,7 hektarlığı yeşil alan olarak ayrılmıştır²⁵⁵ (Resim 78).

²⁵⁵ Yeni Hasankeyf Yerleşimi adlı başlığımız; SODES, Yeni Yaşam Alanında Hasankeyf, Haziran 2010. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatının hazırladığı kitapçıktan faydalanılmıştır.

Resim 78: Yeni ve Mevcut Hasankeyf'in şehir konumu

Yeni Hasankeyf'te inşa çalışmaları devam etmektedir²⁵⁶ (Çizim 19 Baraj sonrası Hasankeyf).

Çizim 19: Baraj sonrası Hasankeyf

²⁵⁶ ilisuprojesi.com/index.php?islem=sayfa&say_id=65/04.07.2013

4. DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Günümüzde Batman İlinin bir ilçesi durumunda olan "Hasankeyf" adına ilk olarak Asur yazıtlarında rastlamaktayız. Hasankeyf şehrinin adlandırılması Asur kökenli Kefa (Kefha) kelimesinden türemiş olup, "Kaya Kale" anlamına gelmesi şehrin adının coğrafik özelliklerinden ve büyük bir kütle üzerine kurulmuş kalesinden geldiği son derece akla yatkındır. Ayrıca Hasankeyf isminin tarihsel kullanımına bakıldığında, Asur döneminden başlayarak, ortaçağ boyunca çeşitli şekillerde kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan büyük kısmı yukarıda örneklerini de verdiğimiz üzere fonetik farklılıklardan dolayı oluşmuştur.

Ancak Hasankeyf'in tarihsel sürecine ve yerleşme serüvenine bakıldığında, Yukarı Mezopotamya toprakları içinde olması, Dicle Nehrinin varlığı ve elverişli toprakları erken dönemlerden beri buraların insanların yerleşkesi durumunda olduğu fikri ortaya çıkmaktadır ki bu düşünce, tarihi kaynaklarca da doğrulanmaktadır. Ayrıca Hasankeyf Kalesinde ve çevresinde çok sayıda kaya yerleşiminin olduğu görülmektedir. Fakat Hasankeyf özellikle, Roma-İran mücadelesinde önemli bir mücadele sahası haline geldiğine ve söz konusu devletler arasında sıklıkla el değiştirdiğini tarih kaynaklardan öğreniyoruz. Doğu Roma İmparatoru II. Konstantinos'un topraklarını Sasani saldırılarından korumak amacıyla burada bir kale inşa ettirdiğini görüyoruz. Doğu Roma için artık bir uç kalesi olan şehrin bu tarih itibarıyla stratejik öneminin daha da arttığını söylenebiliriz. Bu bağlamda Hasankeyf'in şehirciliğinin anlaşılması açısından İç Kale oldukça önemlidir. Hasankeyf bir askeri garnizon olarak inşa edildiği için (Sasanilere karşı bir üs olması hasebiyle) tipik Roma şehir planları özelliklerinin aranması doğru olmasa gerek. Ancak İç Kalede yer alan mimari yapılarından Büyük Saray olarak adlandırılan yapı, (Roma döneminde inşa edilmiş fakat sonraki dönemlerde işlev ve plan değişikliğine uğradığı yapılan kazı çalışmalarından anlaşılmıştır.), Kalenin 1. Kapısı, sur duvarları, sarnıçlar, kaya mezarları, su sistemi ve mağara konutları bir bütün olarak irdelendiğinde kalenin oldukça önemsendiğini anlamaktayız. Hasankeyf şehirciliğinin de başlangıcı sayılabilecek bu durum, bu çok korunaklı kaleyi ilerleyen zaman sürecinde yeni uygarlıkların ikamet yeri olarak hazırlayacaktır.

Nitekim İslâm orduları VII. yüzyılın ilk yarısında Hasankeyf'i fethetmeye başlamalarıyla artık şehir bir süre Emevi ve Abbasi valileri tarafından yönetilmiştir. Ardından Hamdani ve Mervanî hâkimiyetlerini yaşayan Hasankeyf'in, İslâm hâkimiyetinin ilk yılları olarak değerlendireceğimiz bu devirde şehircilik anlamında pek de parlak bir dönem yaşadığını söyleyemeyiz. Ancak buranın özellikle Türk hâkimiyetinin tesis edildiği XI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yıldızının parladığını iddia edebiliriz. Hasankeyf Artuklu ve Eyyûbi devirlerinde en ihtişamlı dönemlerini yaşamıştır.

Kente ikinci kimliğini kazandıran Artuklu Devleti'nin eserleri günümüze birer kalıntıdan ibarettir. Ulu Cami'nin ilk yapısı, Ortaçağ'ın en büyük ve en geniş kemer açıklıklı köprüsü olan Dicle-Hasankeyf Köprüsü; Zeynel Bey Türbe'sinden dolayı "Zeynel Bey Külliyesi" adı verilen yapılar topluluğundaki 2 medrese, Han ve Dicle kenarındaki Hamam; Büyük Saray'ın bir bölümü, Salihye Bahçelerindeki köşkler ve kaleye ulaştırılan su sistemleri birer Artuklu eseridir. Hasankeyf şehri Artuklu ve Eyyûbi devirlerinde yeniden planlanmış ve İç Kale ile Aşağı Şehrin düzlük alanında birer meydan seçilmiş, dini ve sosyal içerikli büyük programlı mekânlar bu meydanların etrafına yerleştirilmiştir. İç Kalede ki Ulu Cami Alay Meydanı'na; Koç Cami ve Sultan Süleyman Külliyesi Kızlar (Eyyûbi) Camii'nin güneyindeki Şehir Meydanı'na açılmaktadır. Sosyal aktivitenin ve ticaretin aktığı Çarşı-Pazar yerleri bu merkezde tasarlanmış, kentin mahalleri düzensiz cadde ve sokaklarla bu merkeze bağlanmıştır. Mahaller boy veya aşiret guruplarına göre şekillenmiş, her sosyal gurup kendisi için cami, medrese- mektep ve zaviyeden oluşan küçük ölçekli birer külliye oluşturmuştur. Şehirlerin tarihi süreç içindeki gelişimleri değerlendirildiğinde ortaya çıkan en önemli sonuç tarih boyunca kentselliği oluşturan en önemli etmenin doğal çevre olduğudur. Bu durumu Hasankeyf'in yerleşim ve kentleşmesinde de görmekteyiz.

Artuklu ve Eyyûbi devirlerinde en ihtişamlı dönemlerini yaşayan Hasankeyf, özellikle İlhanlılar'ın, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenler'inin bölgedeki faaliyetlerinden olumsuz etkilenmiştir. Hatta şehir, yirmi yıl sürecek Akkoyunlu

hâkimiyetine girmiştir. Daha sonra tekrar Eyyûbi melikleri tarafından ele geçirilen şehir üzerinde bu sefer Safeviler ve Osmanlılar nüfuzlarını artırma çabasına girişmiştir. Ancak ünlü kürt âlim ve tarihçi İdris-i Bitlisi'nin bölgenin Osmanlı idaresine geçmesi için yürüttüğü politikalar karşılık bulmuş ve bölge 1516 yılında Osmanlı egemenliğine girmiştir. Hasankeyf 1516 yılında Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmesiyle harabe haline gelmiş ve kısmen terk edilmiş bir kent konumuna düşmüştür. Osmanlı döneminde Hasankeyf'te, Zeynel Bey Külliyesi'ne bir medrese ile bir de kervansaray eklenmiştir. Daha önce yapılan vakıf eserleri onarılarak Aşağı Şehir'de bir cami ile çarşı ve bedesten inşa edilmiş, İç Kale de özelliğini yitirdiğinden, mağaralar yeniden düzenlenerek yerleşime açılmıştır.

Hasankeyf'in mevcut şehir yapısına bakıldığında, Ortaçağdaki o ihtişamlı şehir yapısı maalesef günümüze oldukça küçülmüş olarak geldiğini görmekteyiz. Günümüzde Hasankeyf'in görüntüsünü büyük oranda 1966 yılından sonra başlayan toplu inşaat çalışmalarıyla Aşağı Şehrin bilinçsizce tahrip edilmesi ve onun üzerine betonarme evlerin inşası oluşturmaktadır. Albert Gabriel'in çalışmalarında var olan yapıların yıkıldığı anlaşılmaktadır. Yapılan yeni konutlar ve kamu binaları buradaki tarihi şehri büyük oranda tahrip etmiş ve kent dokusu okunamaz bir hale getirmiştir. Belediye, PTT ve hal binalarının arkasında, güneydeki kayalığa doğru zeminin yükselmeye başladığı alanda inşa edilen yeni konutların arasında büyük bir arazi boş bırakılmıştır. Bu arazide üç anıtsal yapı olan, Süleyman Camii, Koç Camii ve Kızlar Camii olarak adlandırılan yapıların ortaçağda Hasankeyf'in önemini vurgulamaktadır. Hâlbuki XXI. yüzyıl Hasankeyf ne kadar içler acısı durumdadır? Hasankeyf, yine de o döneme ait ayakta kalan veya kısmen ayakta olan yapılar sayesinde halen nefes aldığı görülmektedir.

Sonuç olarak; Hasankeyf'te değişik dönemlerde birçok mimari eser yapılmış, ancak deprem, savaş ve ihmaller yüzünden bunların çoğu günümüze ulaşamamıştır. Ulaşabilenler de harabe halindedir. Hasankeyf'i ünlü yapan ve insan eliyle şekillendirilmiş 7500 kadar olduğu sanılan mağara tipi konutlar günümüzde tamamen boşaltılmıştır. Doğal yapısına uygun surları ve görkemli kapılarıyla "Yukarı Şehir" olarak bilinen İç Kale 1970'li yıllara kadar kullanılmıştır.

Hasankeyf'in günümüze yansıyan görüntüsünü Eyyûbi dönemi eserleri oluşturmaktadır. Sultan Süleyman Camii, Er-Rızk Camii, Koç Camii, Kızlar (Eyyûbi) Camii, Yamaç Külliyesi, Küçük Saray, Büyük Saray'ın bir bölümü, üç kale kapısı ile İmam Abdullah Türbe ve Zaviyesi Eyyûbiler tarafından yapılmış veya onarılmıştır. Akkoyunlu Uzun Hasan'ın oğlu Zeynel Bey için yapılan Türbe Anadolu'da tek örnek olup Hasankeyf'in simgesi durumundadır. İmam Abdullah Zaviyesi Akkoyunlu döneminde tekrar elden geçirilmiştir. Hasankeyf'in tarihi yapısı Şâb Camii Yapılar Grubunun, stratigrafik açıdan dört dönemin kültür izlerini bir arada tutan tek örnek durumunda olması önemlidir. Hasankeyf'teki dini nitelikli yapılar çoğunlukla külliye şeklinde tasarlanmıştır. Deprem ve savaş felâketlerinin yanı sıra, veba ve kolera gibi salgın hastalıkların yaşandığı şehirde toplu ölümler meydana geldiğinden, bu külliyelerin hemen her mekânı mezarlığa dönüşmüştür.

Mevcut Hasankeyf'te son yıllarda inşa edilmiş olan, kamu binalarına baktığımızda binaların çok küçük olması mevcut ilçe halkına hizmette yetersiz kaldığı görülmektedir.

Modern dünyada değer görülen kültürel miras kavramı maalesef ülkemizde tam olarak karşılık bulamamıştır. Bu nedenle Hasankeyf ne yazık ki hak ettiği değeri gereği kadar bulamamaktadır. Yine maalesef Hasankeyf son zamanlarda adını, yapılacak olan ILISU Barajı'nın suları altında kalacak olması sebebiyle duyurmuştur. Ortaçağın görkemli başkenti yalnızlığa ve bakımsızlığa itilmiş, birçoğu bilinçsizce ve hoyratça tahrip edilmiştir. Tez çalışmamızın fotoğraflarının çekimi esnasında birçok kaçak kazı çukurlarıyla karşılaştık. Bu durum Hasankeyf'in son halinin yansıtması açısından dikkat çekicidir. Hâlihazırda Hasankeyf'te arkeolojik kazı çalışmaları yapılmaktadır. Bu çalışmalar sayesinde Hasankeyf'in geçmişi üzerindeki sis perdeleri aralanmakta ve Hasankeyf'in ne denli önemli olduğu açığa çıkarılmaktadır. Bu aşamada Hasankeyf ile ilgili yapılacak her türden bilimsel çalışma, değerli olacaktır.

5. KAYNAKÇA

- ABBASOĞLU, Haluk, Hippodamos Planlı Kent, Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme, Tarih vakfı Yay. İstanbul, 1999
- Abdulgani Efendi, Mardin Tarihi, T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Kalkınma İdaresi Başbakanlığı, Ankara, 1999
- AKA, İsmail, "Diyarbakır'da Akkoyunlu Hâkimiyeti", *Türk Kültürü*, sayı: 325, Mayıs 1990, s. 295-303.
- ALPTEKİN, Coşkun, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, 1992, s. 170 - 193.
- _____ "*Artuklular*" mad., TDVİA, C.3, İst. 1997, s.415-417
- ALTUN, Ara, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1978.
- ALYILMAZ, Cengiz, "Eski Türk Şehirleri ve Semerkant", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.20, Erzurum, 2012, s.303-311.
- AKBULUT, İlhan, "Hasankeyf", *İlgi*, İstanbul, 1995, s. 3 – 7.
- AKŞİT, Oktay, Roma İmparatorluk Tarihi (M.S. 193 – 395), İstanbul, 1985.
- AKURGAL, Ekrem, Anadolu Kültür Tarihi, Ankara, 1998, s. 173
- ARIK, Oluş, Üç Dünyanın Buluştuğu Kent, İstanbul, 2003.
- _____, Hasankeyf, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 2001
- _____, "Hasankeyf 1998 Yılı Kazı Çalışmaları", Ilısu ve Karkamış Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi, 1998 Yılı Çalışmaları, der. Numan Tuna, Jean Öztürk, Ankara, 1999, s. 353-361.
- _____, "Hasankeyf Kazı ve Kurtarma Projesi", Ilısu ve Karkamış Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi, 1999 Yılı Çalışmaları, der. Numan Tuna, Jean Öztürk, Jale Velibeyoğlu, Ankara, 2001, s. 777-794.
- ARTUK, İbrahim, Mardin Artukoğulları Tarihi, Gençler Kitapevi, İstanbul, 1994
- _____, Artuk Oğulları Tarihi, İstanbul, 1944.
- _____, "Yavuz Sultan Selim'in Harput ve Hısn-ı Keyfa'nın İlhakı İle İlgili İki Sikkesi", İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan, Ankara, 1988, s. 79-86.

ASLANAPA, Oktay, "İslamiyetten Önce Türk Sanatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992, s.298-311.

ASLANOĞLU, Rana, Kent, Kimlik ve Küreselleşme, Asa Yayınları, Bursa, 1998

ATAOĞLU, Remzi, "Kaynaklara göre Artuklu Devlet Teşkilatı," XI. Türk Tarih Kongresi bildirileri, T.T.K. yay., Ankara, 1994, s.723-731

_____, Hısn Keyfa Artuklu Devleti, AÜSBE, Ankara, 1989, (Basılmamış Doktora Tezi)

_____, "Artuklu-Eyyûbi İlişkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, X, İzmir, 1995, s. 71-90.

_____, "Hısn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı Davud'un Siyasî Faaliyetleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVI, sayı: 27, Ankara, 1994.

_____, "İbnü'l Ezrak'a Göre Artukluların Nesebi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, s. IX, İzmir, 1994

AYDIN, Suavi; EMİROĞLU, Kudret; Özel, Oktay; Ünsal, Süha; Mardin, Aşiret-Cemaat-Devlet, İstanbul, 2000.

AYNAKULİEVA, Gülnisa, "Fergana'da Yerleşim Yerleri", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.5, Ankara, 2002, s.716-738.

Azimî, Azimi Tarihi: *Selçuklularla İlgili Bölümler*, Türkçe trc. ve nşr. Ali Sevim, Ankara, 1988.

BAİPAKOV, Karl, "VI-IX Yüzyıllarda Kazakistan'daki Şehirler ve Yerleşik Kültür", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.3, Ankara, 2002, s.279-288.

Ball, Warwick, *Rome in the East – The Transformation of an Empire*, New York 2002, s.14-15

BAYAR, Siret, *Mardin Artuklu Devleti*, Mardin, 1959.

BAYARTAN, Mehmet, *Tarihi Coğrafya çalışmaları Açısında Şehir ve Osmanlı Şehri*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi, İstanbul, 2005, s86

BAYHAN, İrfan, *Yerleşme Süreci, Şehir ve Şehirleşme, Şehir ve Bölge planlama Bölümü Ders Notları*, Yıldız Üniversitesi Matbaası, İstanbul, 1985, s.2.

BAYKARA, Tuncay, "Türk Şehircilik Tarihinden: Hatun Şehirleri", *Belleten*, XLIV/175, Temmuz, 1980, s.497-501.

_____, "Sosyal Yapı ve Şehir Hayatı", *Yeni Türkiye Dergisi*, Mayıs-Haziran 2002

_____; Eski Türk İktisadî Hayatı ve Şehir”, İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi 6, İstanbul, 1975

Belazurî, Fütuhu’l – Büldân, Türkçe trc. Mustafa Fayda, Ankara, 1987.

BEKİROĞLU, Serdar, Türk- İslam Hakimiyetinde Hasankeyf, İnönü Üniv. Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Malatya, 2003, s 4, (Basılmamış lisans tezi)

BEYSANOĞLU, Şevket, Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi, I, Ankara, 1998.

CAN, Yılmaz, “Anadolu Öncesi Türk Kenti”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.3, Ankara, 2002, s.259-278.

_____; *İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Ankara, 1995.

CANTAY, Gönül, “Türk Mimarisinde Külliye”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.7, Ankara, 2002,

CEZAR, Mustafa, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1997.

CÖHÇE, Salim, Malazgirt Meydan Muharebesinden Önce Anadolu’da Türk Varlığı, *Türkler*, S,6 Ankara, 2002

ÇAMBEL, Halet, Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları I, İstanbul, 1980.

_____, Çok Dilli Arkeoloji Sözlüğü, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1994

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, İslamiyet Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.

ÇELİK, Aydın, Hısn Keyfa Artukluları’, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Sayı 161, İstanbul, Nisan 2006, s,3

ÇEVİK, Adnan, XI – XIII. yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, MÜTAE, İstanbul, 2002, (Basılmamış Doktora Tezi)

_____, Hasankeyf Medeniyetlerin Buluştuğu Başkent, Doğa derneği, Ankara, 2012

ÇORUHLU, Yaşar, “Göktürk Sanatı”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.4, Ankara İslamiyet Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Ankara, 2002.s.148-161.

DARKOT, Besim, “Hısn-ı Keyfa “İA, C.9. İstanbul, 1977,s.452-454

- DEMİR, Ahmet, "Eyyûbiler Döneminde Hasankeyf ve Çevresi" I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, Batman, 15-17 Nisan 2008
- DEMİR, Mustafa, Anadolu'da Selçuklu Dönemi Şehirleşmesi, Akademik Araştırmalar Dergisi, S,16, İstanbul, 2003, s.63
- DİNÇER, Yüksel, Kent, Kentleşme ve Kent Planlaması, Sivil Toplum İçin Kent, Siyaset ve Demokrasi Seminerleri, Demokrasi Kitaplığı-WALD Yayınları, İstanbul, 1999
- DURU, Bülent, ALKAN, Ayten, "Giriş: 20. Yüzyılda Kent ve Kentsel Düşünce", 20. Yüzyıl Kenti, Ankara, İmge Yayınları, Ankara, 2002, s.7-2
- ERDOĞAN, Elmas, Çevre ve Kent Estetiği ZKÜ Bartın Orman Fakültesi Dergisi, C. 8, S 9, Bartın, 2006
- ERGİN, Osman Nuri, Türk Belediyecilik ve Şehircilik Tarihi Üstüne- Seçmeler, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi, İstanbul, 1987
- ERGİNÖZ, Murat Aykaç, İlk Çağdan Günümüze Mimarlık ve Şehircilik Tarihi, Arion yayınevi, İstanbul, 2010, s.15-16
- ERKAN, Rüstem, "Kentleşme ve Sosyal Değişme", Bilim Adamı Yayınları, Ankara, 2002, s.18
- ESİN, Emel, Türkler de Maddi Kültürün Oluşumu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006.
- GÖRMEZ, Kemal, Şehir ve İnsan, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1991
- GÖYNÜÇ, Nejat, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, Ankara, 1991.
- GÜNDOĞDU, Hamza, "Akkoyunlu Devri Mimarisi" Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C.8, Ankara, 2002
- GÜNDÜZ, Tufan, Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, "Bozulus Türkmenleri 1540 – 1640", Ankara, 1997.
- HARVEY, David, Sosyal Adalet ve Şehir, Türkçesi: Mehmet Moralı, Metis Yayınları, İstanbul, 2003
- İbn Şeddad, el-Alâku'l – Hatıra fi Zikri Ümerâ'i-Şam ve'l – Cezire, III/II, nşr. Y. Abbare, Dımaşk, s. 530
- İbnü'l Ezrak, Tarihu Meyyafârikin ve Amid, Mervaniler Kısımının Neşri: B. A. Avad, Tarihu'l Farikî ed-Devleti'l Mervaniye, Kahire 1959 (Türkçe trc. M. E. Bozarlan, Mervani Kürtleri Tarihi, İstanbul, 1975),

- İdris-i Bitlisi, Heşt Bihişt, C. 1, çev: M. Karataş, S. Kaya, Y. Baş, BATAV Yayınları, Ankara, 1994
- KAFESOĞLU, İbrahim, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, Ankara, 1997.
- KANA, Deniz, İstanbul'da Kentleşme ve Değişim "İSTANBUL", Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Sinema-Tv Ana Sanat Dalı, İstanbul, 2006, s. 31 (Basılmamış yüksek lisans tezi)
- KARUL, Necmi, Gusir Höyük/ Siirt Yerleşik Avcılar, Arkeo Atlas, S. 8, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A.Ş. İstanbul, 2013,
- Kâtip Çelebi; Cihannuma, İstanbul, ts., s. 438
- KAYA, Erol, "Kent-Kentleşme ve Yönetim", Modern Kent Yönetimi-I,Plato Danışmanlık A.Ş. İstanbul, 2007,s.10
- KELEŞ, Ruşen, Kentleşme Politikası, İmge Kitabevi, Ankara, 1992
- KILICI, Ali, "Hasankeyf Vakıf Eserleri", V. Vakıf Haftası, 7-13 Aralık 1987, Ankara, 1987, s, 161-162-163
- KONYAR, Basri, Diyarbakır Tarihi, Ulus Basımevi, Ankara, 1936
- KÖPÜRÜLÜ, M. Fuat, "Selçukiler Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti",Milli Tettebular Dergisi(II:5), İstanbul, 1331, s.193-232
- KUBAN, Doğan; "Anadolu-Türk Şehri Tarihî Gelişmesi Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi VII*, İstanbul, 1968.
- Librairie Larousse C21, Şehir- Şehircilik maddesi. Milliyet yayınları, İstanbul, 1986, s.11030-11031.
- MALİK, Eyüp; Çağdaş Kentler ve Çevre, 2010 Yılı'nın İstanbul'una Doğru Kent Zirvesi,İ.B.B. Yayınları, İstanbul, 1998
- MEMİŞ, Ekrem, Eskiçağ Türkiye Tarihi, Konya, 1995, s. 30-34
- MERAM, Ali Kemal, *Göktürk İmparatorluğu Tarihi*, Nokta Kitap Yayınları, İstanbul, 2006.
- MIYNAT, Ali, Bir Ortaçağ Kenti: Hasankeyf, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Muğla, 2008 (Basılmamış yüksek lisans tezi)
- _____, "Eyyûbi Hanedanının Son Kalesi Hasankeyf'in Çöküşü", Tarih İncelemeleri Dergisi, S, 2,İzmir, 2009, s, 49
- MİYAKE, Yutaka; " *Hasankeyf Höyük Dicle'nin ilk Köyü*" Arkeoatlas, S. 8, İstanbul, 2013,

- NASIROĞLU, Mehtap, Ortaçağda Nusaybin Bölgesinin Siyasi, Sosyal, İktisadi ve Kültürel Durumu, Harran Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Ortaçağ Bilim Dalı, Şanlıurfa 2006, s, 44-45 (Basılmamış yüksek lisans tezi)
- OĞUZOĞLU, Yusuf, "Hasankeyf", DİA,,XVI, İstanbul, 1997
- Plinius, Natural History, VI, 26, İngilizce trc. H. Rackham, Loeb Classical Library, Cambridge, 1999, s.369.
- ÖZMEN, Mehmet Emin, Anadolu Selçukluların Artuklular ile İlişkisi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Ortaçağ Bilim Dalı, Konya, 2007, s, 13 (Basılmamış yüksek lisans tezi)
- SANSAR, Ayhan, Hasankeyf (Batman)Civarının Jeolojisi, İstanbul Üniversitesi Jeoloji Mühendisliği Anabilim Dalı, İstanbul, 1992(Basılmamış yüksek lisans tezi)
- PAYDAŞ, Kazım, Akkoyunlular Devlet Teşkilatı,Türkler, C 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002,
- READER, John, Şehirler, Çev; Fatine Bahar Karlıdağ, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s,17
- SEVİM, Ali, Erdoğan MERCİL, Selçuklu Devletleri Tarihi, T.T.K. yay., Ankara, 1995
- SEVİM, Ali, YAŞAR Yücel, Türkiye Tarihi, T.T.K. yay., Ankara, 1989
- SEVİM, Ali, Ünlü Selçuklu Komutanları, T.T.K. yay., Ankara, 1990
- SEVİM, Ali, "Artukluların Soyu ve Artukoğlu Sökmenin Siyasi Faaliyetleri", Belleten 26, Ankara, 1962, s.121-146
- SEVİM, Ali, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri," Belleten 26, Ankara, 1962
- SÜMER, Faruk, *Eski Türklerde Şehircilik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.
- _____, *Oğuzlar*, Türk Dünya Araştırması Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s.50.
- Şeref Han Bitlisi; Şerefnâme, Türkçe trc. M. Emin Bozarslan, İstanbul, 1990, s. 175-176
- ŞEŞEN, Ramazan, Selahaddin Eyyubu ve Devlet, Çağyayınları, İstanbul, 1987
- TURAN, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Boğaziçi yay., İstanbul, 1997
- _____, Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Turan Neşriyat, İstanbul, 1980

- ULUÇAM, Abdüselam, “ Hasankeyf Mimarlık Tarihi “ I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, Batman, 15-17 Nisan 2008, s, 425
- _____, “Hasankeyf’te Şehircilik ve Selçuklu Geleneği”, Anadolu Selçuklu Şehirleri ve Uygarlığı Sempozyumu 7-8 Ekim 2008 Bildiriler, Konya, 2009, s, 119
- _____, Hasankeyf Tarihi ve Arkeolojik Sit Alanı Araştırma, Kazı ve Kurtarma Projesi, 2004-2005 Çalışmaları, GAP, Ankara, 2005
- UMAR, Bilge, Türkiye’deki Tarihsel Adlar, İnkılap Kitapevi yayınları, İstanbul, 1993
- Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekâyinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1137–1162), Türkçe trc. Hrant Andreasyan, Ankara, 1987, s. 224.
- USTA, Aydın, Artuklular, Türkler, Cilt 6, Ankara, 2002 s.810
- UZUNÇARŞILI, İ.H., Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri Tarihi, Ankara, 1988
- Vakıdî, Fütuhu’s - Şam, Beyrut (tarihsiz), s. 168 vd. (Ayrıca bkz. a. mlf., Fütuhu’s Şam, Türkçe trc. Hasan Gülşen, İstanbul 2007, s. 393 vd.); a. mlf., Fütuhu’l-Cezire ve’l Hâbur ve Diyar-ı Bekr ve’l Irak, nşr. A. F. Harfûş, Dımaşk 1996, s. 197 vd.
- WEBER, Max, Şehir, Çev. Musa Ceylan, Asa Yayınları, Bursa, 1983
- WIRTH, Louis, “Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentleşme”, 20. Yüzyıl Kenti, Çev: Bülent Duru, Ayten Alkan, Ankara, İmge Yayınları, İstanbul, 2002, s.85.
- YILDIRM, Ahmet, Hasankeyf-Gercüş ve Yakın Çevresinin Fiziki Coğrafyası, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim dalı, Ankara, 2004,(Basılmamış doktora tezi)
- YILDIRIM, Banu Ergin, Hasankeyf İlçe Merkezinin Beşeri ve Ekonomik coğrafyası, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Elazığ, 2006, (Basılmamış yüksek lisans tezi)
- YURTTAŞ, Hüseyin, Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri, Erzurum, 1991(Basılmamış doktora tezi 2 cilt)
- _____,”Hasankeyf’ de Artuklu, Eyyûbi, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri” , Türkler, VIII, Ankara, 2002
- Yakut el-Hamevî, Mucemu’l-Büldan, I - IV, nşr. F. Abdülaziz, Beyrut 1996. s. 305-306

ZELYUT, Rıza, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, Fark Yayınları, Ankara, 2008.

ZENGİN, Burhan, Geçmişten Günümüze Batman, Batman Kültür ve Sanat Derneği, Batman, 2005

_____, Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri, Ankara, 1994

İnternet Kaynakları

<http://www.tdkterim.gov.tr/bts/>(04.07.2013)

<http://www.tdkterim.gov.tr/bts/> (04.07.2013)

<http://www.arkitera.com/news.php?action=displayNewsItem&ID=10292>

(15.07.2013)

http://www.ilisuprojesi.com/index.php?islem=sayfa&say_id=65/(04.07.2013)

6. EKLER

6.1 Çizim Listesi

Çizim 1: Hasankeyf'in Topoğrafik Haritası (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Çizim 2: Hasankeyf Höyük (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Çizim 3: Hasankeyf Höyük (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Çizim 4: Hasankeyf Aşağı Şehir (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Çizim 5: İmam Abdullah Külliyesinin vaziyet planı (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Çizim 6: Mardinike Cami Külliyesi Vaziyet planı(Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Çizim 7: Zeynel Bey Külliyesi (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Çizim 8: Zeynel Bey Türbesi (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Çizim 9: Sultan Süleyman Külliyesi (A. Gabriel)

Çizim 10: Ulu Cami (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Çizim 11: Kızlar Cami (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Çizim 12: Er-Rızk Cami (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Çizim 13: Büyük Saray (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Çizim 14: Kasimiye Köşkleri (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Çizim 15: Artuklu Köşkü (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Çizim 16: Artuklu Hamamı (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Çizim 17: Hasankeyf Köprüsü (A. Gabriel)

Çizim 18: Eski ve yeni Hasankeyf

Çizim 19: Baraj sonrası Hasankeyf

6.2. Resim Listesi

Resim 1: Hasankeyf'te insan eliyle yapılmış mağara konutlar

Resim 2: Dicle'nin Karşı yakasında yer alan mağaralar

Resim 3: Gunfe Vadisinde yer alan mağara resmi

Resim 4: Gunfe Vadisinde mağara resmi

Resim 5: Höyük genel görüntüsü (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Resim 6: Höyük yuvarlak planlı yapılar (Hasankeyf Arkeolojik Kazı Başkanlığı Arşivi)

Resim 7: Kral kızı kaya mezarının genel görünümü

Resim 8: Kral kızı kaya mezarının içten görüntüsü

Resim 9: Kale'nin güneydoğu ucunda sur kalıntısı

Resim 10: Mağara konutların ön kısmına sonradan yapılan moloz taşlı ekleme

Resim 11: Mağara konutların ön kısmına yapılan moloz taşlı eklenti

Resim 12: İç Kale'nin güneyinde yer alan havuz – su deposu

Resim 13: İç Kale'de yer alan sarnıç

Resim 14: Kasimiyede yer alan antik su kanalı

Resim 15: Ana kaya kütle üzerine kurulan Hasankeyf Kalesi

Resim 16: İç kale (Yukarı Şehir)

Resim 17: Yukarı Şehir

Resim 18: : Kale'nin doğu cephesinde yer alan kapılar ve dükkânlar

Resim 19: Roma kapısı

Resim 20: Kalenin III. Kapısı

Resim 21: Kalenin IV. Kapısı

Resim 22: Kale'nin batısında yer alan ve Bab-1 sır olarak bilinen kapı

Resim 23: Aşağı Şehir

Resim 24: Aşağı Şehir (Şehrin güneydoğusundan)

Resim 25: Dicle'nin kenarında inşa edilmiş sur kalıntısı

Resim 26: Dicle Nehrinin kenarında ana kaya üzerinde inşa edilen sur kalıntısı

Resim 27: Yamaç Külliyesinin dış duvarı üzerinde yer alan sur kalıntısı

Resim 28: Has Bahçe olarak bilinen evin alt kısmında kalan tek burç yapısı

- Resim 29:** İmam Abdullah Külliyesi
- Resim 30:** İmam Abdullah Türbesinin içten görüntüsü
- Resim 31:** İmam Abdullah Türbesinin içinde yer alan sanduka
- Resim 32:** Koç Cami (Külliyesi)
- Resim 33:** Koç Cami Alçı Süslemeleri
- Resim 34:** Mardinike Külliyesi I. Blok
- Resim 35:** Zeynel Bey Külliyesi
- Resim 36:** Zeynel Bey Külliyesinde yer alan medrese bölümü
- Resim 37:** Zeynel Bey Türbesi
- Resim 38:** Zeynel Bey Türbesi üzerinde yer alan çini mozaikler
- Resim 39:** Zeynel Bey Türbesi giriş kitabesi
- Resim 40:** Zeynel Bey Türbesi içten görünüş
- Resim 41:** Zeynel Bey Türbesinin kubbesi
- Resim 42:** Yamaç Külliyesi
- Resim 43:** Yamaç Cami mihrabı
- Resim 44:** Sultan Süleyman Cami (Külliyesi)
- Resim 45:** Sultan Süleyman Cami Minaresi
- Resim 46:** Sultan Süleyman Cami çeşmesi
- Resim 47:** Ulu Cami genel görünüşü
- Resim 48:** Ulu Cami minaresi
- Resim 49:** Kızlar Cami genel görünüşü
- Resim 50:** Er-Rızk Cami genel görünüşü
- Resim 51:** Er- Rızk Camii Taçkapısı
- Resim 52:** Er- Rızk Camii Minaresi
- Resim 53:** Osmanlı Camii (Direkli Cami)
- Resim 54:** Büyük Saray
- Resim 55:** Büyük Saray üstten görünüş
- Resim 56:** Büyük Saray kulesi
- Resim 57:** Küçük Saray genel görünüm
- Resim 58:** Küçük Sayın kuzey cephesinde ki pencere portalinde yer alan aslan figürleri
- Resim 59:** Kasimiye Köşklerinin genel yerleşimi

Resim 60: Artuklu Köşkü

Resim 61: Artuklu Hamamı

Resim 62: Artuklu Hamamı 2. Kısım

Resim 63: Hasankeyf Artuklu Köprüsü

Resim 64: Artuklu Köprü ayakları

Resim 65: İç Kale’de sivil mimari (Yusuf Ağa Konağı)

Resim 66: İç Kale’de yer alan konutlardan bir örnek

Resim 67: İç Kale’de yer alan mağara konutların iç mekândan bir görünüm

Resim 68: İç Kale’de yer alan mahalle mescidi

Resim 69: İç Kale’de yer alan konut ve sonradan eklenen 2. Kat

Resim 70: İç Kale’de yer alan yapı kalıntılarına bir örnek

Resim 71: İç Kale’de yollardan detay

Resim 72: İç Kale’nin güneydoğusuna doğru devam eden yol

Resim 73: Tandır

Resim 74: Mağara konutlar

Resim 75: Mağara konutların iç ve dış kısımlarına ihtiyaca göre moloz taştan yapılan eklemlere örnek

Resim 76: 1970’li yıllarda, devlet tarafından yaptırılan yeni tek katlı bahçeli evler

Resim 77: Raman Dağ’ının eteklerine kurulmakta olan, Yeni Hasankeyf

Resim 78: Yeni ve Mevcut Hasankeyf’in şehir konumu